

UIT DE VERENIGING

AART SCHURINK

BESTUUR AMPT EPE ZOEKT EEN PLEK VOOR DE BIBLIOTHEEK

De documenten zijn veilig opgeborgen bij het Streekarchief. Ondanks herhaalde pogingen zijn we er nog niet in geslaagd een andere plek te vinden voor onze bibliotheek. Mocht iemand een geschikte ruimte weten, dan hoort onze bibliothecaris graag van u.

ONTDEK DE GELDERSE HISTORIE EN GA TERUG IN DE TIJD

Op meer dan 200 plekken komt de geschiedenis van Gelderland tot leven op de website www.spannendegeschiedenis.nl. Aan de hand van tijdlijnen maak je kennis met grafheuvels, marcherende soldaten, moordkruizen en imposante kastelen. Er is ook een filmpje te vinden over landgoed De Dellen. Het internetadres is: https://www.youtube.com/watch?v=3fKi_f28B5k.

Ook via www.spannendegeschiedenis.nl te raadplegen.

WEBSITE AMPT EPE

Ook op de website van Ampt Epe (www.ampt-epe.nl) zijn veel leuke onderwerpen te vinden. Naast nieuws over evenementen is er een schat aan geschiedkundige informatie te vinden, zoals genealogische gegevens. Maar kijk ook eens bij andere tabbladen, bijvoorbeeld 'Tijdlijn van Epe' (onder tab Historie), samengesteld door J. Paasman, of 'Indexen op nummers van Ampt Epe' (onder tab Publicaties).

Zo kun je uit de Tijdlijn snel informatie van honderd jaar geleden vinden. Over 1917 is onder andere het volgende te vinden:

01-03-1917: Buitenplaats De Brinkgreve van L.C. Kolff wordt voor fl. 18.000.-- gekocht door Theodora Hendrika Dop en Johanna Jacomina Bik, verpleegsters uit Terborg, om er 'een eerste klasse rustoord' te vestigen.

15-03-1917: Opening herstellingsoord voor lichte zenuwpatiënten van verpleegsters Dop en Bik in De Rozenhof, de voormalige buitenplaats De Brinkgreve.

01-03-1917: H.J.L. Blankhart viert zijn 25-jarige 'ambtsvervulling' op het kantoor van notaris Verkouteren.

13-05-1917: Afscheid van ds. Prins, sinds 1888 predikant van de Grote Kerk.

14-06-01917: Vereniging Beter Wonen opgericht.

12-08-1917: G.D. Goedhuis predikant van de Grote Kerk, tot 16-07-1936.

30-08-1917: Noodboschwet in werking ter bescherming van de bossen.

27-10-1917: Hendrik Wicher van Norel verkoopt Hotel Pension Dennenheuvel voor fl. 8.000. — aan Willem Vrugink, die het vanaf 1 februari 1913 exploiteerde.

Eind 1917: Grote Kerk krijgt elektrisch licht.

Gemeente telt 10839 inwoners.

De Trefwoordenindexen op Ampt Epe brengen de geschiedenis van Epe in beeld.

Achter het tabblad Publicaties zijn de indexen te vinden op ons tijdschrift *Ampt Epe*. Er is een trefwoordenindex en een index op auteurs. Al bladerend door oude nummers van *Ampt Epe* kom je interessante verhalen tegen, zoals:

De hongersnood in 1845

De hongersnood die in 1845 uitbrak en enkele jaren duurde, teisterde heel Europa en bracht armoede en honger, vooral onder de armen. Deze ellende werd veroorzaakt door de aardappelziekte. Een droevig, maar prachtig verhaal van Bertus van den Bremen in nummer 121 van 1997.

De ontginning van heide en veen op Tongeren

Het landgoed Tongeren is ontstaan uit de buurschap op de Tongerense Enk. Rond de enk lagen de gemeenschappelijke gronden van de geërfden van de buurschap, waar de schapen werden geweid. Sinds 1821 voerde Jan Hendrik Rauwenhoff, een van de eigenaars van het landgoed, het beheer over het grootste deel ervan. Er werden veel zaden gezaaid, onder andere dennenzaad. In 1847 koopt Le Chevalier 244 ha heide. Hij spoorde pachtboeren aan om van veen weide te maken. Zie het artikel van J.C. Kreffer (nummer 113, 1995).

Villa Vijvervreugd

In het centrum van het dorp Epe, vlak bij de Grote Kerk, staat de imposante witte villa Vijvervreugd. Deze werd in 1879 gebouwd door de familie Van der Felz. Rondom dit huis lag een grote parkachtige tuin. Later werd het terrein door aankoop uitgebreid zodat het gebied tussen Beekstraat, Emmastraat en Hoofdstraat bij de villa behoorde. Geschreven door Dianne Hamer (nummer 145).

De Dellen en Herberg De Dellen

Een paar prachtige verhalen over de Dellen treft u aan in de nummers 147, 154 en 155. Ze gaan onder andere over Jan van de Delle, herberg De Dellen, hotel en theehuis De Dellen en het Meinhuis. Geschreven door Lodewijk Rondeboom.

Kerstpuzzel

Hebt u de kerstpuzzel in het decembern timer al opgelost? Tot 1 maart a.s. kunt u uw oplossing nog insturen!

Per mail naar: redactie@ampt-epe.nl

Of per post naar het redactieadres:

Berkenoord 33, 8172 AN Vaassen.

(VOORLOPIGE) EVENEMENTENAGENDA 2017

ALINE VAN DAM EN GERT VAN DEN ESSCHERT

DONDERDAG 23 FEBRUARI - WINTERLEZING

De Stichting tot Behoud van de Veluwe Sprengen, ook wel kortweg de Bekenstichting, zal voor ons een presentatie houden over het ontstaan en de betekenis van de Veluwe sprengen en beken. Aan de hand van een PowerPoint-presentatie zal met name de relatie met de industriële ontwikkeling in de middeleeuwen en de ecologische en landschappelijke betekenis van dit cultuurhistorische erfgoed worden belicht. Op een nader te bepalen datum zal aan deze lezing een excursie worden gekoppeld naar de Eper- en Heerdersprengen.

De lezing vindt plaats in het Kulturhus EGW in Epe. Aanvang 20.00 uur, de zaal is open vanaf 19.30 uur.

DONDERDAG 6 APRIL - LEDEN-/JAARVERGADERING + LEZING

Dit jaar vindt deze vergadering plaats in het kerkelijk centrum De Rank aan de Torrenstraat 15 in Vaassen. Na het huishoudelijke deel van de vergadering zal vanaf circa 20.45 uur de lezing worden verzorgd door mevrouw Miny van der Zande. Zij zal ons de historie uit de doeken doen van haar overgrootmoeder Evertje van der Zande-Schouten, de 'Minne van de Koninginne'. Zij zoogde baby Wilhelmina, dochter van koningin Emma. Want in die tijd (1880) gaven vrouwen uit de hogere kringen zelf geen borstvoeding.

Mevrouw Van der Zande is voorzitter van de Vereniging Oud-Apeldoorn (VOA), onze zustervereniging. Zij gaf op de televisie in 2013 bij de omroep MAX, in het programma 'Tijd voor MAX', een interview aan de tafel bij Martine van Os en Sybrand Niessen over haar overgrootmoeder.

De vergadering begint om 20.00 uur, de zaal is open vanaf 19.30 uur.

Let op!

→ Over de excursie naar de Eper- en Heerdersprengen en de lezingen in het najaar zult u in de volgende nummers van *Ampt Epe* worden geïnformeerd.

→ Voor alle evenementen geldt: gratis deelname voor leden met eventuele partner; niet-leden betalen 3,50 euro.

→ Het is altijd mogelijk dat een evenement, om welke reden dan ook, niet kan doorgaan. Dit wordt vermeld op de website: www.ampt-epe.nl. Raadpleeg dus altijd de info op onze site.

STREEKVERBETERING OP DE NOORDOOST-VELUWE IN DE JAREN VIJFTIG EN ZESTIG VAN DE TWINTIGSTE EEUW

HENRI SLIJKHUIS

INLEIDING

Veel boeren in Epe en Heerde hebben in het midden van de jaren vijftig van de twintigste eeuw grote moeite om het hoofd boven water te houden. Ze hebben vaak minder dan vijf hectare grond en worden ook wel kleine boeren genoemd. Velen blijken niet in staat om op de internationale markt te concurreren. De regering in Den Haag vindt dit een groot probleem en noemt dit het 'kleineboeren-vraagstuk' en introduceert als oplossing de streekverbetering.

Veel inwoners van Epe en Heerde zijn nazaten van deze kleine boeren. Zij zullen zich kunnen herinneren hoe hun vader of opa op zijn kleine, gemengde bedrijf een boterham probeerde te verdienen.

De streekverbetering, opgezet in de jaren vijftig door het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, is een vorm van maakbaarheidsdenken. Het doel is boerengezinnen in achtergebleven landbouwregio's vooruit te helpen in de vaart der volkeren. Meer dan honderddertig gebieden in Nederland komen voor deze aanpak in aanmerking. De streekverbetering kan gezien worden als een vervolg op de activiteiten van de in 1936 opgerichte Dienst Kleine Boerenbedrijven (DKB).¹⁾

Op de Noordoost-Veluwe worden de gemeente Epe en Heerde als achtergebleven landbouwregio aangemerkt. Is het gelukt de boeren in beide gemeenten vooruit te helpen?

In dit artikel zal de naoorlogse streekverbetering worden beschreven. Vervolgens komt de situatie van de boeren in Epe en Heerde aan de orde. De wijze waarop de

voorlichting in deze gemeenten is aangepakt wordt toegelicht. Het artikel wordt afgesloten met het antwoord op de vraag of het gelukt is de boeren via de streekverbetering te beïnvloeden.

1965. Boerderij aan de Plakkenweg in Heerde: een keus moet gemaakt worden voor stoppen of moderniseren.

DE NAOORLOGSE STREEKVERBETERING

De term streekverbetering suggereert, dat het gaat om het verbeteren van de fysieke omgeving, zoals de kavelstructuur van de landbouwgronden. Het gaat echter vooral om de sociale en culturele omstandigheden, waarin boeren leven en werken. Via voorlichting wordt getracht het sociale gedrag en de houding van de agrarische bevolking te beïnvloeden. Daarvoor worden drie vormen van voorlichting in 132 achtergebleven gebieden in Nederland ingezet.

De aanwijzing als streekverbeteringsgebied gebeurt officieel door de minister, op voordracht van de landelijke Landbouwvoorlichtingsraad.²⁾ In de praktijk is het een onderling spel tussen regionale landbouwconsulenten. Zo halen zij een deel van het beschikbare voorlichtingsgeld binnen. Het programma wordt per gebied afgestemd op de lokale omstandigheden. Toch lijken de programma's in alle gebieden veel op elkaar. Het ministerie van Landbouw stelt een streekcommissie samen. Hierin zitten ook vertegenwoordigers van de belangrijkste boerenorganisaties uit de streek. De regionale landbouwconsulent is de secretaris van de club. Lokale notabelen worden vaak als adviseur betrokken bij de streekcommissie. Hoewel het doel nooit exact is omschreven, gaat het erom dat de kleine boeren minstens evenveel moeten gaan verdienen als fabrieksarbeiders.

Het eerste type voorlichting dat hiervoor wordt ingezet is de bedrijfstechnische. Het gaat om bedrijfsuitbreiding, intensivering van de productie, omschakeling naar andere teelten, mechanisering en specialisatie.

Het tweede type is de huishoudelijke voorlichting. Men is in die tijd van mening dat een boer beter presteert als er een vrouw achter hem staat. Belangrijk wordt gevonden dat de boerin het huishouden efficiënt organiseert. Veel aandacht wordt daarom gegeven aan het leren omgaan met allerlei moderne huishoudelijke apparatuur als wasmachine, diepvriezer, stofzuiger etc. Maar de voorlichters besteden ook tijd aan de modernisering van de inrichting van het woonhuis: douche, de ombouw van bedsteden naar slaapkamers, aanleggen van toilet met doorspoeling. Het idee is dat een efficiënte huishouding een uitstralingseffect heeft op de boerderij. Een opgeruimde voorraadkast in de keuken kan aanleiding zijn om ook de gereedschapsschuur netjes in te richten. Daar komt bij dat in een efficiënte huishouding de boerin tijd bespaart, die dan ingezet kan worden op de boerderij, zodat er geen vreemde arbeidskrachten hoeven te worden ingehuurd.

1965-1966. Nieuwe werkwijze met tractor en balenpers

apparatuur als wasmachine, diepvriezer, stofzuiger etc. Maar de voorlichters besteden ook tijd aan de modernisering van de inrichting van het woonhuis: douche, de ombouw van bedsteden naar slaapkamers, aanleggen van toilet met doorspoeling. Het idee is dat een efficiënte huishouding een uitstralingseffect heeft op de boerderij. Een opgeruimde voorraadkast in de keuken kan aanleiding zijn om ook de gereedschapsschuur netjes in te richten. Daar komt bij dat in een efficiënte huishouding de boerin tijd bespaart, die dan ingezet kan worden op de boerderij, zodat er geen vreemde arbeidskrachten hoeven te worden ingehuurd.

Het derde type voorlichting is de agrarisch-sociale. Een van de belangrijkste onderdelen hiervan is de beroepsvoorlichting aan kinderen van agrariërs. Deze jongeren worden gestimuleerd de agrarische sector te verlaten. In eerste instantie geldt dit vooral voor de broers en zussen van de beoogde bedrijfsopvolger. Zij blijven na hun schoolopleiding te lang hangen op de boerderij, terwijl hun arbeidskracht prima elders gebruikt kan worden.

De huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting wordt in de jaren zestig samengevoegd tot de zogenaamde economisch-sociale voorlichting. Deze economisch-sociale voorlichting wordt uitgevoerd door de boerenorganisaties. Het inzicht is geleidelijk aan ontstaan dat er behoefte is aan individuele, op maat toegesneden voorlichting aan boerengezinnen. Vooral op het gebied van de financiën willen de voorlichters goed inzicht zien te krijgen in de bedrijven om op die manier het kaf van het koren te kunnen scheiden: wie is kansarm en wie is kansrijk? Wil een boer toekomst hebben, dan betekent dat flink investeren. Weinig boeren hebben zoveel vermogen dat ze dat zelf kunnen financieren. De rol van de banken neemt door dit type voorlichting zienderogen toe. Vooral op gemengde bedrijven waar traditioneel weinig geleend wordt, krijgen de banken een voet tussen de deur. Dat betekent wel dat het financieel management op bedrijven verbeterd moet worden. Op traditioneel geleide bedrijven is over het algemeen de scheiding tussen zakelijke financiële middelen en huishoudgeld nogal vaag. Meewerkende kinderen krijgen nauwelijks loon of zakgeld. Een goede boekhouding ontbreekt veelal en de toekomstige nalatenschap is vaak niet goed geregeld. Daar moet verandering in gebracht worden.

Die verandering is misschien wel de belangrijkste modernisering van de streekverbetering geworden, hoewel dit vooraf niet gepland is. De voorlichters krijgen pas in een late fase van de streekverbetering nascholingscursussen op financieel gebied aangeboden. Daar wordt hun geleerd te starten met de scheiding van de geldstromen. Bij de huishoudelijke voorlichting wordt de boerin geleerd bedrijfsgeld en huishoudgeld te splitsen en voor het huishoudgeld een apart kasboek bij te houden. Ook dringen de voorlichters erop aan om meewerkende kinderen niet meer voor een appel en een ei bezig te laten zijn, maar reële lonen te betalen. Wanneer dit niet gebeurt, is het werkelijke rendement van het boerenbedrijf anders nauwelijks te schatten.

Ook wordt gevraagd de erfenis goed te gaan regelen. De bedrijven worden door mechanisatie en rationalisatie steeds meer waard. Een beoogde opvolger moet bij verdeling van de erfenis broers en zussen compenseren om te voorkomen dat het bedrijf opgesplitst wordt. Voorlichters wijzen op alternatieven. Zo kunnen de boer en de boerin er bijvoorbeeld voor kiezen om de andere kinderen te laten studeren, maar dan moeten die wel afzien van hun deel van de erfenis.

De voorlichting ontwikkelt zich van een collectieve aanpak naar een individuele. Voorlichters komen aan huis en spreken aan de keukentafel over de beste manier van bedrijfsopvolging, over lenen bij banken e.d. Op die manier helpen ze bedrijven die toekomstperspectief hebben. Bedrijven die kansarm zijn, worden aan hun

lot overgelaten. Die hebben geen andere keus dan te stoppen. In Heerde-Epe is deze meer individueel gerichte aanpak niet van de grond gekomen. Er is voor dit gebied te weinig personeel beschikbaar gesteld om dit uitvoerbaar te maken.

De boerenorganisaties en de politiek zijn in de jaren zestig zich bewust geworden dat het in stand houden van kleine bedrijven, koste wat het kost, een zinloze onderneming is.

De tijd van het traditionele gemengde bedrijf is voorbij. De keus is óf specialiseren óf stoppen. Deze verschuiving in opvatting leidt in 1962 tot de totstandkoming van een Ontwikkelings- en Saneringsfonds (O&S-fonds). Dit fonds gaat jonge boeren helpen een eigen bedrijf op te bouwen, maar bevat ook de mogelijkheid voor oudere boeren om zich door de overheid uit te laten kopen, in ruil voor een klein pensioen.

In 1963 valt de brede streekverbeteringsaanpak, die ondersteund wordt door politiek, wetenschap en landbouworganisaties, uit elkaar. Pogingen om het programma te vernieuwen mislukken. In 1967 wordt het laatste streekverbeteringsgebied aangewezen en in 1970 worden de laatste projecten beëindigd.³⁾

Epe en Heerde behoren tot de latere gebieden die aangepakt worden. In de volgende paragraaf wordt op de situatie van de boeren ingegaan in deze gemeenten. Daarna komt de streekverbetering in beide gemeenten aan de orde.

DE SITUATIE VAN DE BOEREN IN DE GEMEENTEN EPE EN HEERDE

In 1949 is in de gemeente Epe een uitvoerige studie uitgevoerd naar de situatie in de landbouw. Dit resulteert in een rapport waarin de landbouwproblemen met cijfers uit 1947 helder worden geschetst. In Heerde is dit in 1965 gebeurd, maar omdat er ook wordt teruggekeken naar 1947 is een vergelijking tussen beide gemeenten goed mogelijk.⁴⁾

In Epe lijken de landbouwomstandigheden ongunstiger dan in Heerde. De 7000 hectare cultuurgrond bestaat vooral uit zand- en veengrond (80%) en er is weinig vruchtbare rivierklei (20%). In Heerde lijkt de uitgangspositie beter, doordat circa 50% van de 3700 hectare cultuurgrond uit klei bestaat.

In 1947 zijn er in de gemeente Epe 695 boeren die alleen bestaan van hun landbouwbedrijf. Er zijn 292 boeren die tussen de 1-5 hectare grond hebben, 304 tussen 5-10 hectare en slechts 99 boeren hebben meer dan 10 hectare grond. In Heerde zijn dat er 669, waarvan er 463 tussen 1-5 hectare grond hebben, 127 tussen de 5-10 hectare en 9 boeren hebben meer dan 10 hectare grond.

Ondanks het feit dat de grondkwaliteit in Heerde beter lijkt, zijn er in verhouding nog meer kleine boeren dan in Epe. In beide gemeenten komen we nogal wat grondeigenaren tegen die naast hun landbouwbedrijf een nevenberoep uitoefenen. Verder zijn er veel eigenaren van kleinere stukjes grond, die we nu hobbyboeren noemen. Dat laatste wordt als een probleem gezien, omdat ze grond in gebruik hebben die de echte boeren goed kunnen gebruiken.

Van de cultuurgrond in de gemeente Epe wordt 70% in 1947 als grasland gebruikt. In Heerde is dat 71%.⁵⁾ Het landschap wordt gedomineerd door weilanden met koeien. De rundveestapel is namelijk sinds 1910 enorm toegenomen.

In twee opzichten wijken Epe en Heerde af van de andere zandgebieden.

Ten eerste is het percentage grasland hoger dan elders en ten tweede lopen er meer koeien in de weilanden. Het aantal varkens en kippen is vergelijkbaar met andere zandgebieden. Overigens hoort een grote veedichtheid bij de aanwezigheid van veel kleine bedrijven. Om op deze bedrijfsjes een boterham te verdienen zijn zoveel mogelijk koeien, varkens en kippen van belang.

Graanteelt is te vinden op de enkgronden. Sinds de jaren twintig van de twintigste eeuw neemt deze graanteelt af, hoewel in Epe in 1947 nog steeds 67% van het bouwland voor graan gebruikt wordt. Voederbieten worden steeds meer verbouwd en uiteraard komen we aardappelvelden tegen. De boeren hebben nog niet ontdekt dat groenvoedergewassen belangrijk kunnen zijn voor een veeteeltbedrijf. Deze gewassen komen nauwelijks voor. In Heerde wordt 26% van de cultuurgrond voor akkerbouwgewassen gebruikt en wordt slechts 3 hectare alleen voor tuinbouw ingezet.⁶⁾

In de Tweede Wereldoorlog is een behoorlijk areaal grond omgezet van gras- in bouwland. Het is in die periode van groot belang om meer voedsel te verbouwen. Voor veel boeren is dit vanuit economisch oogpunt een goede periode, omdat voor hun producten veel betaald

*Boven:
1965. Boerderij 't Hemeltje aan de Vlijtweg
in het dorp Epe:
geen geschikte locatie om door te gaan.
Foto: Gert van den Esschert*

*Rechts:
1965-1966. Oogsten op klassieke wijze.*

wordt. Direct na de oorlog wordt dit nieuwe bouwland weer ingezaaid met gras. Op zich een merkwaardig verschijnsel, omdat voor gemengde bedrijven bouwland meer voedereenheden oplevert dan grasland. Blijkbaar is dat nog niet bij veel boeren bekend. De kleine boeren hebben het niet gemakkelijk. Dit wordt onder andere duidelijk door het grote aantal ongehuwde bedrijfshoofden op de allerkleinste bedrijven. Zij kunnen zich niet gemakkelijk een gezin veroorloven. Ook de gemiddelde huwelijksleeftijd van diegenen die wel trouwen is in Epe met 31 jaar hoog en men heeft over het algemeen weinig kinderen. Het aantal kinderen bij de fabrieksarbeiders en overige beroepen is duidelijk groter.

In 1947 is het beroep van boer nog een zaak van vader op zoon en is men nog zeer plaatsgebonden. Vrijwel alle boeren hebben een vader die afkomstig is van een boerenbedrijf. Zonen werken zoveel mogelijk op het eigen bedrijf of op een bedrijf van een grotere boer. Slechts een zeer klein deel van de zonen van de kleine bedrijven komt in de industrie terecht. Aan bedrijfsopvolgers is er in die jaren absoluut geen gebrek. Er zijn teveel boerenzonen die in de landbouw willen blijven werken. Velen gaan uiteindelijk werken in de bosbouw of komen in loondienst in andere bedrijfstakken. Slechts weinig jongeren volgen een opleiding of een avondcursus om zich te scholen voor het agrarische beroep. De kennis wordt vooral van vader op zoon overgebracht. Deels heeft dit te maken met de late oprichting (1944) van een lagere landbouwschool in Epe.

Veel zonen van boeren dalen op de maatschappelijke ladder doordat ze aangewezen zijn op niet-zelfstandige beroepen. In 1947 is het de verwachting dat dit alleen nog maar zal toenemen. Ook wordt er maar bij weinig jongeren ondernemerslust aangetroffen. Ze blijven op het bedrijfje van hun vader hangen en gaan niet graag 'wied van huus' om een baan te zoeken. Het 'rondklungelen' om het huis is een vrij algemeen verschijnsel in Epe. In Heerde is het niet veel anders. Er zijn daar maar liefst 218 jongens die meewerken op het kleine bedrijf van hun vader. De honkvastheid van de agrarische bevolking is zeer groot.

Ook met de huisvesting op kleine bedrijven is het over het algemeen slecht gesteld. Vooral in oude boerderijen heeft het woongedeelte een lage zoldering en treffen we het slaapgedeelte in de woonkamer aan (bedsteden), de verlichting is slecht en het interieur ziet er vaak somber en armoedig uit. Het bovenstaande geldt vooral voor de bedrijfjes op het zand aan vaak slechte zandwegen. Rondom de enken en in het

1965-1966. Willem Vorsthof met een moderne trommelschudder.

rivierkleigebied zijn boerderijen groter en is het interieur minder armoedig. Vrouwen werken volop mee op de bedrijven. Zeker in drukke tijden is het voor hen alle hens aan dek. Tijdens het oogsten van de rogge, het hooien en het rooien van de bieten wordt er veel van de vrouwen gevraagd. Op de zeer kleine bedrijven komt het ook voor dat de vrouwen in de zomer alle werkzaamheden moeten uitvoeren, omdat de mannen bij de grotere boeren gaan werken. Dit gaat ten koste van het huishoudelijk werk en de hygiëne. De gezinsuitgaven van deze bedrijfjes zijn zeer laag.⁷⁾

In eerste instantie verhult de wederopbouwpolitiek van de overheid de problemen van de kleine boeren. Om de loonkosten zo gering mogelijk te houden houdt de regering via een prijs- en productiepolitiek de prijzen van landbouwproducten zo laag mogelijk. De boeren ontvangen voor hun producten gegarandeerde bodemprijzen. Door dit beleid zijn de boeren verzekerd van afzet van hun producten en door het subsidiestelsel ontvangen ze goede prijzen. De kleine boeren in Epe en Heerde hebben hier veel profijt van gehad. Het stimuleert hen echter niet om te investeren in verlaging van de productiekosten of tot uitbreiding van hun bedrijf. Halverwege de jaren vijftig zijn veel van die kleine boeren dan ook niet in staat echt op een wereldmarkt te concurreren. De overheid wordt gedwongen tot een koerswijziging, omdat de kosten uit de hand dreigen te lopen. Naast een prijs- en productiepolitiek wordt een structuurbeleid opgezet wat resulteert in het eerder genoemde Ontwikkelings- en Saneringsfonds. Dit fonds stimuleert vooral kleine boeren hun bedrijf te beëindigen. Voor de vele kleine boeren in Epe en Heerde is dit een kans op een goede manier de aftocht te blazen. We zullen zien waar de ingezette streekverbetering toe heeft geleid.

DE AANPAK IN HEERDE

De streekverbetering in Heerde begint op 25 april 1962 met een eerste vergadering van de commissie. Gepland is in 1968 te stoppen, maar in verband met de voorlichting over de ruilverkaveling worden de activiteiten verlengd tot en met 1970. Op 10 december van dat jaar wordt er een streep onder gezet. De ruilverkaveling heeft de gemoederen behoorlijk verhit. Er wordt zelfs een actiecomité antiruilverkaveling opgericht. Dit heeft de streekverbetering behoorlijk beïnvloed. Oene (gemeente Epe) valt ook onder de streekverbetering Heerde. Dit heeft te maken

Ruilverkavelingen nieuwe stijl

In 1954 aanvaardt het parlement een wet die het makkelijker maakt om grondherindelingen te regelen, de zogenaamde ruilverkavelingen nieuwe stijl.⁸⁾ In deze ruilverkavelingen worden ook allerlei openbare werken zoals bruggen bouwen, sloten aanleggen, wegen verbeteren etc. meegenomen. Dat vereist een enorme zak met geld. De ambtelijke top van het ministerie van Landbouw vreest dat een dergelijke geldinjectie in de achtergebleven gebieden water naar de zee dragen is. Voor die gebieden moet een andere aanpak komen, namelijk de streekverbetering.

met het werkgebied van bedrijfsvoorlichter Kobus Mulder. Doordat de boeren in Oene overwegend negatief hebben gestaan ten opzichte van de ruilverkaveling is dit gebied niet meegenomen in de latere verkaveling.

De streekcommissie organiseert tal van activiteiten. Zo wordt er vanaf 1 januari 1963 tot eind 1968 wekelijks een artikel geplaatst in het *Veluws Nieuws*. Uit onderzoek in 1963 blijkt dat 85% van de ondervraagde boeren op dit blad geabonneerd is. De voorlichters schrijven artikelen over problemen met de bedrijfsopvolging, de ruimtelijke ordening, het Ontwikkelings- en Saneringsfonds, omscholingsmogelijkheden voor volwassenen, beloning van meewerkende kinderen, bedrijfs- en gezinsrisico's, school- en beroepskeuze, cursusmogelijkheden en praktische vorming van meewerkende kinderen.

In de winter van 1963/1964 wordt in samenwerking met de streekverbetering Epe een landbouw- en huishoudtentoonstelling georganiseerd. In 1964 wordt een brochure over de landbouw in Heerde uitgegeven en toegezonden aan alle boeren. De inhoud wordt vervolgens besproken op twintig praatavonden.

Veel aandacht wordt in Heerde besteed aan de ruilverkaveling. De landbouwtechnische voorlichting richt zich met name op de varkenshouderij, de veevoeding en de voederwinning, de ontwatering, de grasland-inzaai, de suikerbietenteelt (vooral in Veessen en Vorchten), de voederbietenteelt, de melkwinning, de fruitteelt en het organiseren van bedrijfseconomische cursussen en cursussen in motor-kennis en lassen.

De huishoudelijke voorlichting organiseert algemene voorlichtingsavonden, praatavonden, lezingen, excursies, demonstraties van voorbeeldobjecten, besturenavonden en individuele voorlichting. Inhoudelijk komen onder andere onderwerpen als 'Gezin en bedrijf', 'Vorming in gezin en maatschappij' en 'Wat doen we met onze tijd' aan de orde.

1965-1966. Hendrik Rietman geeft een toelichting over varkens houden.

1965-1966. Overschakelen op drijfmest wordt aanbevolen.

De agrarisch-sociale voorlichting houdt zich bezig met de stimulering van het verenigingswerk, het opzetten van gesprekskringen met bestuurders, de organisatie van buurtavonden in Wapenveld met als thema 'Vragen van vandaag en morgen', het bestemmingsplan Heerde, de organisatie van cursussen spreekvaardigheid, ruilverkaveling en het verzorgen van speciale jongerendagen.

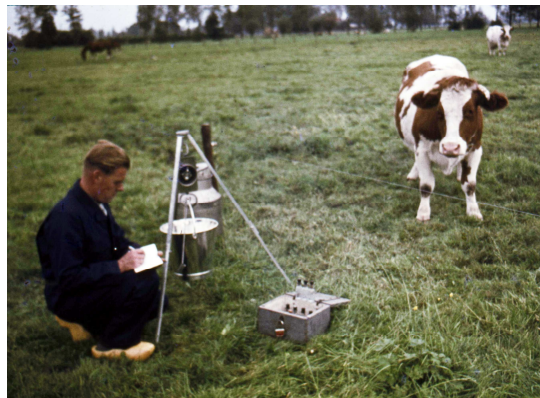
Bij al die activiteiten wordt netjes bijgehouden welke boeren en boerinnen de voorlichting bijwonen.

Alvorens na te gaan of die lange reeks van activiteiten tot resultaten heeft geleid, staan we eerst stil bij de aanpak in Epe

DE AANPAK IN EPE

Een week na de aftrap in Heerde begint ook de streekverbetering in Epe. Op 1 mei 1962 komt de groep voor de eerste keer bij elkaar. In Epe is al in de jaren dertig een Vereniging voor Bedrijfsvoorlichting opgericht door (boeren)standsorganisaties en coöperaties. Deze vereniging is de drijvende kracht achter de streekverbetering in Epe. Heel veel voorlichtingsactiviteiten zijn uitgevoerd in de zes jaar waarin deze campagne heeft gelopen. Op 12 november 1968 wordt deze officieel afgesloten.

De aanpak in Epe vertoont overeenkomsten met die in Heerde. De artikelen in het *Veluws Nieuws* en de landbouwtentoonstelling gelden voor beide gemeenten. In 1965 wordt een boekje met als titel *De landbouw in de gemeente Epe* uitgegeven. Dit boekje wordt met boeren en hun vrouwen besproken in bijna veertig zogenaamde huiskamerbijeenkomsten in het najaar van 1965. Bijna 400 personen hebben een van deze bijeenkomsten bijgewoond.

1965-1966. Melkcontrole door Johan Boling.

1965-1966. Demonstratie sloten schoonmaken.

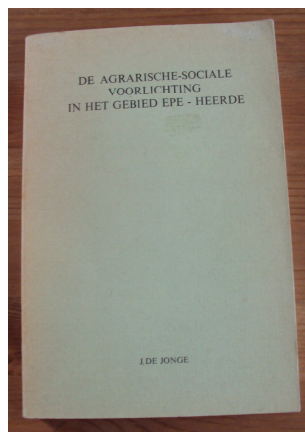
De landbouwtechnische, huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting behandelt vrijwel dezelfde thema's als in Heerde.

Bij de afsluiting van de streekverbetering in 1968 wordt het boekje *Ontwikkeling van de landbouw in de gemeente Epe over de periode 1964 tot en met 1967* uitgegeven.

Zowel in Heerde als Epe wordt de voorlichting niet op individueel niveau gegeven. Het blijven groepsbijeenkomsten, waar niet op persoonlijke situaties kan worden ingegaan. In het gehele gebied zijn maar drie agrarisch-sociale voorlichters werkzaam, die niet hun hele werkweek aan dit gebied kunnen besteden. De meer individueel gerichte benadering is daardoor niet mogelijk. Ten tijde van de start in Epe-Heerde is al wel bekend dat deze individueel gerichte benadering effectiever is.

DE RESULTATEN

In 1973 promoveert socioloog Jan de Jonge op *De agrarisch-sociale voorlichting in het gebied Epe-Heerde*. Hij evalueert de resultaten van de streekverbetering in dit gebied. Hij vergelijkt Epe-Heerde met een controlegebied, waar geen streekverbetering plaatsvindt. In 1963 zijn in Epe-Heerde 373 bedrijfshoofden ondervraagd en in het controlegebied 268. In het najaar van 1969 en het voorjaar van 1970 wordt

*Kaft boek J. de Jonge
(foto: Henri Slijkhuis)*

een afsluitend onderzoek in de gebieden uitgevoerd. De resultaten van beide onderzoeken worden omgezet in een houding- en gedragsscore. Op een vrij ingewikkelde manier worden andere factoren die boeren hebben kunnen beïnvloeden, uitgeschakeld. In beide gebieden zijn boeren zich wel anders gaan gedragen of denken ze anders over bepaalde zaken, maar die kunnen volgens De Jonge niet worden toegeschreven aan de streekverbetering.

Wat na optellen en aftrekken aan veranderingen overblijft, kan wel worden toegeschreven aan de activiteiten in het kader van de streekverbetering. Dat blijkt in Epe-Heerde niet veel te zijn! De resultaten vallen tegen en de hooggespannen verwachtingen worden geenszins waargemaakt. De streekverbetering heeft geen dingen helpen realiseren die voor de boeren in Epe-Heerde van grote

betekenis zijn.⁹⁾ Ondanks de reeks van activiteiten verdeeld over een aantal jaren blijkt bijna 50% van de boeren geen contact te hebben gehad met de agrarisch-sociale voorlichting. Verder is het de voorlichters niet gelukt een relatie op te bouwen met de boeren en boerinnen. Hun werkgebied was daarvoor te groot. Ook de artikelen die jarenlang in het *Veluws Nieuws* zijn verschenen, hebben maar heel weinig sporen achtergelaten.

In Heerde is volgens direct betrokkenen de streekcommissie wel actiever en initiatiefrijker geweest dan in Epe. Wellicht heeft dit te maken met het voornemen voor een ruilverkaveling.

De ruilverkaveling in Heerde heeft geleid tot een sterke polarisatie onder de boeren. Deze is in 1967 goed op gang gekomen met de oprichting van een antiruilverkavelingscomité. Aan het einde van 1967 heeft een stemming over het al of niet doorgaan van de ruilverkaveling plaatsgevonden. Een heel kleine meerderheid heeft, gebaseerd op het grondoppervlak, gekozen voor doorgaan. De voorlichters van de streekverbetering zijn hierbij ingeschakeld en hebben gepleit voor te stemmen. Dat heeft tot een vertrouwensbreuk geleid bij de helft van de boeren die tegen ruilverkaveling hebben gestemd. Aan de andere kant hebben ze vertrouwen gewonnen bij de voorstemmers. De Jonge stelt in zijn evaluatierapport dat de positieve effecten opwegen tegen de negatieve.¹⁰⁾

Uit de mislukte streekverbetering in Heerde en Epe kan een les getrokken worden. Het wordt duidelijk dat het bereiken van gedragsverandering via collectieve voorlichting weinig zoden aan de dijk zet. Voorlichting op individueel niveau, gebaseerd op de omstandigheden van de betreffende boer en boerin, lijkt meer effect te hebben.

Wat in alle rapportages ontbreekt, is aandacht voor de eventuele invloed van het aspect mentaliteit onder de boerenbevolking. Is er sprake van een specifieke Noord-oost-Veluwse geaardheid? Zo ja, wat is dan de betekenis hiervan op vernieuwingen en investeringen? Over dit aspect wil ik graag meer weten. Graag kom ik contact met lezers die hier informatie over hebben. (hgslijkhuis@hotmail.com)

FOTO'S

De auteur is Otto Hofenk zeer erkentelijk voor het beschikbaar stellen van de afbeeldingen. Otto was in de jaren zestig als voorlichter betrokken bij de streekverbetering Epe.

*1965-1966.
Veessen, toegangsweg verbeteren.*

NOTEN

1. Bieleman, Jan, *Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008), pag. 421.
2. De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad was een adviescollege waarin de boeren- en landarbeidersorganisaties een belangrijke stem hadden.
3. De belangrijkste bron voor deze paragraaf is het artikel van Erwin Karel, 'De maakbaarheid van boer en gezin: streekverbetering in Nederland 1956-1970', gepubliceerd in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4 (2007), nr. 4, p. 161-184.
4. Maris, A., Visser, M.A.J., Rapport no.111 betreffende een onderzoek naar het 'kleine boerenvraagstuk' in de gemeente Epe (Den Haag 1949).
Heerde. *Sociaal-economische schets van het ruilverkavelingsgebied op de oostelijke Veluwe*, verslagen / Landbouw-Economisch Instituut (no. 141) ('s-Gravenhage 1965).
5. Situatie in 1950: van 71% grasland wordt 5% als grasboomgaard gebruikt (Heerde. *Sociaal-economische schets van het ruilverkavelingsgebied op de Oostelijke Veluwe*, verslagen no. 141, 's-Gravenhage 1965, bijlage 28; 62).
6. Idem.
7. Zie ook: Slijkhuis, Henri, 'Het kleineboerenvraagstuk in de gemeente Epe in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: *Ampt Epe 201*, 24-32.
8. Ruilverkavelingen vonden ook al in de eerste helft van de twintigste eeuw plaats.
9. Jan de Jonge, *De agrarische-sociale voorlichting in het gebied Epe-Heerde: verslag van een evaluatieonderzoek*, academisch proefschrift, uitgegeven in eigen beheer, 1973, p. 199.
10. Idem, p. 163.

VERDER GERAADPLEEGD

Bieleman, J., e.a., *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw: de geschiedenis van de Gelderse Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995).
De landbouw in de gemeente Epe, Streekverbeteringscommissie, maart 1965.
 Helder, J.G.M., Zwaanen, J.C.P.W., *Landbouwvisie Epe*, Landbouw-Economisch Instituut (Den Haag 1994).
 Maris, A., *Enkele aspecten van het kleine boerenvraagstuk* (Assen 1951).
 Maris, A., Rijnveld, R., *Het kleine boerenvraagstuk op de zandgronden: ontwikkelingen in de periode 1947-1957*. Rapport no. 347 van het LEI (Den Haag 1960).
 Maris, A., Scheer, C.D., Visser, M.A.J., *Het kleine boerenvraagstuk op de zandgronden*. Een economisch sociografisch onderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut (Assen 1951).
Ontwikkeling van de landbouw in de gemeente Epe over de periode 1964 tot en met 1967 (Arnhem 1968).
Wat vindt u er zelf van? De landbouw in Heerde en Oene, Streekverbeteringscommissie, 1962.

BERICHT VAN ONZE PENNINGMEESTER

Ook dit jaar doet Ampt Epe weer mee aan het Rabobank Clubkasfonds. Leden van onze vereniging die lid zijn van de Rabobank, krijgen in de week van 1 maart a.s. een uitnodiging van de Rabobank om een stem uit te brengen op een van de deelnemende verenigingen. Als u onze vereniging een warm hart toedraagt, dan verzoeken wij u uw stem aan Ampt Epe te geven. Tot 25 maart a.s. hebt u de tijd om uw stem uit te brengen. Bij voorbaat dank voor uw stem.

LUIITE KLAVER (1870-1960)

DIANNE HAMER

Luite Klaver was schilder, kweker en uitvinder, maar ook de vader van de schrijfster Clare Lennart, die vooral tot de jaren tachtig van de vorige eeuw veel gelezen werd. Zij heeft haar jeugd- en familieherinneringen op papier gezet, in de boeken 'Weleer, deel 1' en het vervolg, 'Weleer, deel 2'. Dit laatste boek heeft Clare niet zelf kunnen afmaken omdat zij overleed op 30 december 1972. Haar zusje Eveline H. Klaver heeft toen dit werk voltooid.

Luite Klaver heeft met zijn gezin enige tijd in Epe gewoond en daarom is het interessant wat meer over hem te weten te komen.

HATTEM

Luite Klaver wordt op 21 september 1870 geboren in Hattem, als zoon van Hendrikus Jacobus Klaver en Evelina Lubberta Barendsen. Zijn vader is timmerman, maar ook kruidenier en sigarenhandelaar. Luite gaat na de lagere school op twaalfjarige leeftijd als timmermansleerling bij zijn vader aan het werk, maar na een paar maanden heeft hij hier schoon genoeg van. Hij wordt daarom loopjongen bij de Spoorwegen. Na enige tijd gaat hij aan het werk als klerk bij de posterijen in Hattem. Meester Van Zuilen, onderwijzer van zijn lagere school, geeft hem bijles, en Luite klimt op tot plaatsvervanger van zijn directeur.

Clare vertelt hoe haar vader zijn liefde voor de schilderkunst ontdekt heeft:

'Een oom van moederszijde, Willem Pieter Barendsen (geboren 1830), was van beroep bakker, maar had een passie voor schilderen. Luite kwam graag bij deze oom Willem aan huis. Soms, als de geest vaardig over hem werd, bakte hij alleen nog maar brood, geen kadetjes, geen koekjes of andere versnaperingen. Het zal zeker zijn zaak niet ten goede zijn gekomen. Als mijn vader dan, zoals vaak gebeurde, uit school naar hem toe kwam, stonden in de bakkerij allemaal grote natte schilderstukken tegen de muren.

"Erg lelijke schilderijen", zei mijn vader later, maar als kleine jongen heeft hij ze waarschijnlijk wel mooi gevonden.

In tegenstelling tot "thuis" moedigde oom Willem zijn liefhebberij in tekenen en schilderen aan. Het neefje kreeg soms van hem wel geld om bij de huisschilder busjes verf te kopen wanneer de lust hem bekreep het daarmee eens te proberen.'

Als zich in de jaren negentig enkele kunstschilders in Hattem vestigen, komt Luite voor het eerst in contact met kunstenaars van beroep. Hij ontdekt dat het niet perse noodzakelijk is een vaste baan te hebben, dat je als kunstenaar, als vrij mens,

kunt leven, als je er de capaciteiten voor hebt. Hij zal zeker zijn aangemoedigd door de jonge schilders in Hattem. Hij wil zijn baan bij de posterijen opzeggen om zich helemaal aan de schilderkunst te wijden. Dit heeft waarschijnlijk wel op weerstand gestuit bij zijn ouders, maar er zijn nooit ernstige conflicten over geweest.

Hij werkt enkele jaren onder leiding van Jan Voerman sr. (1857-1941) en gebruikt een theehuisje op de stadsmuur als atelier. Dan waagt hij de sprong en hij vertrekt naar Amsterdam. Ook hier zijn Luites ouders het niet mee eens, maar er ontstaat geen breuk. Ze geven hem geen geld, hij moet voor zichzelf zorgen, maar ze sturen hem wel af en toe pakketten levensmiddelen, wat meubels en dergelijke en hij mag zijn was naar het ouderlijk huis sturen.

AMSTERDAM

Voor Luite is het Amsterdam van de jaren negentig van de negentiende eeuw een wereldstad, die hij uitvoerig verkend heeft.

Hij bezoekt de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten, omstreeks 1892 of 1893, en maakt kennis met verschillende kunstenaars, zoals Dijsselhof, Breitner, Van der Valk, Veth, Israëls, Dupont en Nieuwenhuis. Waar hij van leeft is onduidelijk. Na enige tijd stuurt hij werk in voor tentoonstellingen, de kunsthandel heeft werk van hem, hij is lid van kunstenaarsvereniging St. Lucas. In deze periode verkoopt hij nog niet veel, wel is hij zich ook gaan toeleggen op de fotografie. Hij fotografeert uiteenlopende onderwerpen, zoals schilderijen en beroemde gebouwen.

Als bijverdienste maakt hij reproducties van meesterwerken voor kunsthandel Van Meurs en schrijft hij recensies over opera-uitvoeringen.¹⁾

J. Knoef noemt hem in zijn boek *Een eeuw Nederlandse schilderkunst*: 'een bijna vergetene, als Klaver voor het stilleven'. Eveline Klaver schrijft in deel II van *Weleer*:

'Knoef noemt Luite Klaver alleen als schilder van het stilleven. Dat is ten dele onjuist. Mijn vader heeft vele genres beoefend. Naast het stilleven schilderde hij landschappen, zoals de IJsselgezichten bij Hattem, bosgezichten, soms een enkele boomstam, kippen en kuikens, koeien in de wei, soms olieverf, soms aquarel of crayon.'²⁾

Hij begint ook met lithograferen en tussen 1899 en 1905 verschijnen bij uitgever S.L. van Looy te Amsterdam verschillende boeken over bloemen en

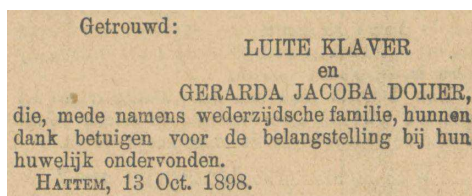
planten die door hem zijn geïllustreerd.³⁾

Klavers werk vindt veel waardering in Amsterdam, maar zijn bescheiden natuur, zijn teruggetrokkenheid en zijn weerzin om aan de weg te timmeren verhinderen dat hij grote bekendheid krijgt. Clare:

‘Om hem is altijd een fluïdum van schuwheid en onaanhaalbaarheid geweest dat liefkozingen afweerde. Zijn geest heeft ons nader gestaan dan zijn lichaam. De natuur was zijn grote liefde, een liefde die in hem had gebrand tot het laatste uur van zijn leven. (...) De bloem, de boom, het bos, de wolken, het licht, de kleuren, het stromende water van de rivieren, de weilanden met de bij hem altijd roodbonte koeien: hij trachtte het altijd te vangen in schilderijen van wat hij “Hattem” noemde, maar die soms verijlden tot heel tere spiegelingen van lucht en water met ergens dan wel een ragfijn torentje, uitrijzend boven het silhouet van een kleine stad met veel rode daken.⁴⁾

In Amsterdam ontmoet Luite de studente Gerarda Jacoba Doijer. Zij haalt in 1896 de akte Handtekenen-L.O., studeert verder aan de Rijksakademie van Beeldende Kunsten en werkt op het atelier van Dijsselhof. Daatje of Da, zoals zij wordt genoemd, is afkomstig uit een van oorsprong Zwolse familie die tot de zeer gegoede middenstand behoort en ook veel academici heeft voortgebracht. Haar vader had in Deventer een groothandel in Engelse wollen herenstoffen.

*Advertenties in de ‘Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant’
(ondertrouwd: 01-10-1898, getrouwd: 17-10-1898)*

Al snel, in 1898, treden Luite en Da in het huwelijk. Als haar ouders nog hadden geleefd, zouden ze hier ongetwijfeld grote bezwaren tegen hebben gehad en dit huwelijk hebben willen voorkomen. Niet alleen omdat hij uit een ander milieu komt dan zij, maar ook omdat hij zijn bescheiden carrière bij de posterijen heeft opgegeven om zich, op aanraden van Jan Voerman, geheel aan de schilderkunst te kunnen gaan wijden. Een carrière zonder veel financieel perspectief. Clare:

‘Een erkend kunstenaar, liefst van wat zij beschouwden als “van goede familie”, zouden zij niet zo erg hebben gevonden. Maar een artiest zonder voldoende inkomen om een gezin behoorlijk te onderhouden, bovendien niet eens nederig of gewillig om alles aan te pakken, een in geldzaken onpractisch man als mijn vader, die ook in dit opzicht niet naar goede raad wilde luisteren, beschouwden zij

als een ongewenste huwelijkspartner. Daar kwam bij dat hij enige jaren (zes!) jonger was dan mijn moeder. De familie kon niet anders denken dan dat hij er op uit was om van haar geld een gemakkelijk leventje te leiden.'

HATTEM

Het huwelijk vindt in alle eenvoud plaats in Hattem waarbij het paar gewone kleren draagt. Ze gaan voorlopig in Hattem wonen, in een kleine villa net buiten het stadje. Luite geeft Da een prachtige smeedijzeren petroleumlamp van de bekende edelsmid Jan Eissenloeffel cadeau. In 1899 wordt hier Clare Helene geboren, de latere schrijfster.

OLDEBROEK

In 1900 verhuizen ze naar Oldebroek, naar De Ekelenburg, een middelgroot, verwaarloosd buitenhuis uit het begin van de negentiende eeuw met acht hectare grond. Er moet veel opgeknapt worden aan dit huis, Luite krijgt hulp van zijn vader, de timmerman. Er wordt voor Luite een groot atelier gebouwd met uitzicht op de tuin, de akkers en een enkele boerderij. Luite en Da beheren samen De Ekelenburg, zij houden veel van het buitenleven en van bloemen en dieren. Ze zijn idealistisch en denken dat door het socialisme een betere maatschappij zal ontstaan, en ze zijn vegetariërs. Da bewondert Luites schilderijen maar hij houdt niet zo van de veel ruigere manier van schilderen van Da. Hij zegt niet veel over haar werk. Da voelt dat als een afkeuring, en misschien is dat een van de redenen dat zij na haar huwelijk nooit meer heeft geschilderd.

Luite besteedt naast schilderen ook veel tijd aan fotograferen. Van De Ekelenburg en omgeving heeft hij talrijke foto's gemaakt. Ook besluit hij op de grond rond zijn huis een kwekerij te beginnen. Hij vermenigvuldigt vaste planten, kweekt een keur van snijbloemen, plant fruitbomen (hoogstam, halfstam en piramidevorm). Hij laat kassen bouwen en gaat tomaten telen. Maar wie eet aan het begin van de twintigste eeuw tomaten?? Hij wordt ook nog boer en gaat koeien houden.

In de moestuin bij het huis worden groenten voor eigen gebruik geteeld. Verder levert De Ekelenburg aardbeien, frambozen, wijnbessen, moerbeien, morellen, kweeperen, mispels, perziken, abrikozen en dertig soorten appels en peren. Luite beziet zijn bloemen en vruchten met een schildersoog. Hij geniet intens van wat hij kweekt, maar de verkoop vlot niet erg, ondanks dat fruitverwerker Zwaardemaker een goede klant is en veel vruchten afneemt. Het idealistische kweken en 'boeren' levert niet voldoende op. Daar komt bij dat er een te luxe huishouding wordt gevoerd: in het grote huis werken twee dienstmeisjes, een kindermisje, een werkster en een naaister. Op de boerderij zijn een bedrijfsleider en enkele boerenknechts aangesteld, die iedere week betaald moeten worden. Luite hoopt dat als de buitenplaats voldoende opbrengt, hij zich helemaal aan het schilderen zal kunnen wijden, maar hij is niet zuinig genoeg en dat kost hem als ondernemer de kop.

Eveline:

‘Het is hem altijd zwaar gevallen het dagelijks brood te moeten verdienen. Voor zich alleen had hij het misschien nog net kunnen redden, maar voor een gezin ging zijn krachten te boven. Hij had over de vrijheid willen beschikken om te kunnen schilderen zonder aan geld verdienen te hoeven denken. Dus zonder de zakelijke kant van verkoop, tentoonstellingen, relaties met de kunsthandel e.d. Hij zocht dus naar mogelijkheden om zich van deze beklemmende rompslomp te bevrijden.’

In Oldebroek worden Eveline Hendrika en Dirk Anton geboren. Dorpsdokter Ovink raadt Da na de geboorte van de kinderen aan, het vegetarisme te laten varen. Zij moet goede, krachtige voeding hebben na de geboorte van drie kinderen in vijf jaar.

De verhouding tussen de familie Klaver en de Oldebroekse bevolking is uitstekend. Verder is het op De Ekelenburg een komen en gaan van familie en vrienden en collega-kunstenaars. Luite maakt in deze tijd de al genoemde litho’s en schildert verder veel stillevens van appels, peren, uien, bloemen enz. Financieel gaan de zaken slecht. Eveline:

‘Luite was trouwens een fantast; hij zag in zijn verbeelding dingen, die niet te realiseren waren. Hij zal te veel geld in allerlei experimenten gestoken hebben, totdat er grote schulden ontstonden en de schuldeisers geen geduld meer hadden. De zaak werd failliet verklaard...’

Da schijnt in razernij geroepen te hebben: ‘Ik ben met een schilder getrouwd en niet met een kweker...’ Zij heeft veel geld in de hele onderneming gestoken.⁵⁾

EPE

Door het faillissement van de kwekerij verhuist de familie in 1910 naar Epe. In haar boek *Twee negerpopjes* beschrijft Clare hoe dat verliep:

‘(...) De kinderen mogen niet mee met de verhuiswagen, die dwars over de hei, langs het kamp van Oldebroek en over de Wolberg zal rijden. (...) De verhuiswagen wordt in die tijd nog door paarden getrokken, de verhuisman heet Steenberg en de tocht zal wel vijf uur duren. Ze gaan dan naar het nieuwe huis te Epe. Het geld van hun vader is op en daarom moeten ze weg uit hun oude huis. (...) In Apeldoorn treffen ze elkaar en reizen samen met het lokaaltreintje naar Epe. Gezien door grotemensenogen is het niet anders dan een reis van ruim een uur in een landelijk, weinig comfortabel boemeltreintje. Zolang ze in de buurt van een dorp zijn, belt het treintje. Dan wordt het weer stil en zwart. (...) Maar een heel enkele maal, heel ver weg, een lichtje van een boerderij.

Eindelijk zijn ze er dan. Ze lopen door donkere lanen, die hen heel lang en verwarrend voorkomen, alsof je er nooit de weg zult leren. Het nieuwe huis, dat eigenlijk al een heel oud huis is, rijst op uit de blauwe nevelen. Klein ligt het achter de beide zware lindebomen. Het is een ouderwets, onaanzienlijk dorps-

huis. In het midden een deur met aan weerszijden twee ramen, geen tweede verdieping, alleen een zolder met een dakraam. En dan is er een serre aangebouwd, waar vader en moeder altijd met iets van *dédain* over spreken. Zo van "die malle serre". Toen ze veel later het huis terugzag, heeft ze gezien hoe dwaas dat popperige serretje stond bij de eenvoud zonder pretentie van het oude dorpshuis. Maar als kinderen vinden ze de serre mooi.

Als het voorjaar wordt komen er vergeet-mij-nietjes te staan in het perk voor het huis. Vroeg in het voorjaar, als het blad van de linden nog ijl is, doen ze het er wel. Later komt er te veel schaduw en bijna alle bloemen worden iel en armetierig. Alleen *begonia's* houden het in dat perk nog uit.

In huis is het vochtig en 's zomers is het licht er groen. Moeder moet vaak al hun kleren uit de kasten halen en ze buiten in de zon hangen. Als ze het een poosje vergeten heeft, moet ze er witte schimmelplekken afborstelen. In huis ruikt het vreemd, herfstig, als in een bos met paddestoelen. Soms, als het lang achter elkaar regent, moet in de voorkamer, waar de piano staat, midden in de zomer de kachel branden. Alleen in de serre komt volop zon.

In de grote tuin staat een appelboom, waaraan prinsessenobels of noblessen groeien. Ze ruiken zo heerlijk. Er is een tijd dat hun geur het huis vervult en de paddestoelengeur overstemt. Er staat ook een boom met blauwe eierpruimen in de tuin. Je moet voorzichtig zijn als je ze eet, want de puntjes breken altijd van de pitten af. Sommige jaren zijn er zo veel dat ze naar de bakker gebracht moeten worden om in de oven te drogen. Ze komen dan oud en rimpelig terug. (...)

Dan is er nog een kleinere boom, waaraan goudkleurige pruimen groeien, die een Franse naam hebben. (...) Deze pruimen heten "drap d'or" en het betekent gouden laken.'

De familie Klaver betreft een huis, ongeveer op de plaats, waar ooit bakker De Haas gevestigd was. Achter in de tuin wordt het atelier voor Luite gebouwd. Jarenlang, tot de afbraak van het huis, blijft de naam 'atelier' bestaan, zonder dat iemand nog weet, waarom dat zo genoemd wordt. •⁶

Er moet heel zuinig gedaan worden, ondanks de kleine wekelijkse toelage die Da van haar familie krijgt. Zij gaat op de fiets thee rondbrengen en verdient ook wat met het begeleiden van koren. Clare:

"s Avonds weegt moeder op de keukentafel de zakjes thee af. Ze heeft een agentschap van thee die ze aan kennissen verkoopt om wat bij te verdienen en niet zo afhankelijk te zijn van de postwissels van oom Anton. Het leek een leuk spel eerst. De zakjes voor de thee zijn van mooi lila papier en dan de weegschaal met de dansende koperen schalen! Maar het is niet zo leuk meer als je erg moebent. (...)

• D.i. Hoofdstraat 28, op de hoek met de Officiersweg; het pand staat er niet meer en is vervangen door nieuwbouw.

Als het mooi weer is, springt ze op haar fiets om de thee rond te brengen. (...) Maar soms gaat ze ook thee wegbrengen als het lelijk weer is, als het waait... en komt thuis, zo doodmoe dat de kinderen een tijdlang niets tegen haar durven zeggen.'

Luite, de enige kunstschilder in Epe, schildert veel bosgezichten, fantasietuinen, zoals 'de rozentuin' en 'de lila tuin', verscheidene stillevens van bloemen, ook bosgezichten in de Kortekamp en in Tongeren. Verder wordt er op bescheiden schaal een nieuwe kwekerij opgezet waar alleen snijbloemen worden verkocht. Luite staat in Epe al gauw bekend om de prachtige boeketten die hij maakt. Hij doet mee aan groepstentoonstellingen, onder andere in de Larense Kunsthandel in Amsterdam en in Pictura in Den Haag. Hij krijgt goede recensies in *NRC*, het *Handelsblad* en de *Nieuwe Courant*. Van 11 tot 24 maart 1914 heeft hij een expositie in de Eper Gemeentewoning. Het *Nieuws- en Advertentieblad voor Epe, Heerde, Wijhe, Olst en omstreken* schrijft:

'Gij, die van kunst houdt, die het heerlijke gevoelt van hetgeen de kunstenaar met zijn kleurencombinaties toont uit het schoons van onze omgeving, gaat naar de Gemeentewoning. Er is een onder uwe gemeenteleden, die de verrukking over het mooie in onze natuur, weet weer te geven op doek, op papier of in de fotografie, op waarlijk meesterlijke wijze. Hij leidt u rond in het rijk der bloemen, voert u, terwyl gy thans huivert van de Maartsche buien naar het zonnig bosch, dat in herfstpracht u nog een tinteling van blijheid geeft over de late gouden zonnestrallen door de hooge, oud-moede stammen, op bet groene mostapijt. Hij toovert u voor oogen Flora's kinderen, met welk een innige warmte van kleur zyn die papavers oriëntale. (No. 1 der schilderijen):

„Zóó als een bloem van zomerrood papaver
„Rustig vol rood staat, midden in gedaver
„Van zonnevuur”

Dit kunstwerk wordt men niet moede telkens weer te bewonderen, want ook al is het milieu waarin de papavers zijn geplaatst geen "Zonnevuur dat valt den grond in stuk", toch heeft hij den warmen gloed weten te bewaren in de meer donkere omgeving. Toont de hr. Klaver talent te bezitten als schilder, ook als aquarellist verdient zijn werk aller opmerkzaamheid. Welk een durf in kleuren vaak; die Dotterbloem, welk een prachtig geel tegen dat donkerblauwig fond; hoe fraai die Keizerskroon tegen den zwarten achtergrond. Hier is geen school gemaakt, doch een kind der natuur is met klare oogen gaan kijken naar hetgeen de natuur zoo willig toonde en getrouw werd weergegeven waarvoor een ander wellicht schroomde om der eenvoud wille. Slechts een onder de overigens zeldzaam mooie aquarellen deed ons meer aan een litho, dan aan een waterverfteekening denken, nml. tuinbouw No. 24.

Als fotograaf is de hr. Klaver al meer hier bekend. Wij hebben al eerder hiervan

by den hr. Scholten kunnen genieten. Een keur van fotografieën, ware kunststukjes, zijn thans tentoongesteld. Wanneer ge de allermooiste plekjes uit onze omgeving eens rustig wilt bewonderen, u wilt verheugen over het kostelijke goed dat de naderende zomer u brengen gaat, laat hij u dan mogen leiden door het Tongersche bosch, langs de Rietberg, Verloren Beek en door de Kortekamp, de van ons scheidende, wier hooge oude kruinen de zomerzon niet meer warm streelen zal.

Wie in de week geen uurtje missen kan, raden wij aan den Zondag niet voorbij te laten gaan, zonder de tentoonstelling bezichtigd te hebben. De toegang is vrij. Alle stukken zijn te koop.'

De tentoonstelling is een groot succes, er komen veel bezoekers, praktisch heel Epe heeft door dat zaaltje rondgedoold, en er is veel verkocht. Bij Luites papieren is een lijst gevonden van zijn schilderijen, aquarellen enz. met de namen van de kopers. Hieruit blijkt dat ook de Epenaren veel gekocht hebben.

Het huwelijk van Da en Luite is inmiddels in een ernstige impasse geraakt. Luite laat zich gewoonlijk alleen aan de maaltijden zien. Ze slapen in verschillende kamers. Toch zijn ze ondanks alles wel op elkaar gesteld, maar hun karakters botsen.

Gezicht op de IJssel, 30 x 48 cm. Op de achterzijde staat: Herinneringstentoonstelling Luite Klaver december 1972, Museum Voerman Hattem.

Da is spontaan, neemt geen blad voor de mond, ze is levendig en enthousiast. Luite kan zich niet uiten. Hij is een eenzellig mens en kan het ook van een ander niet velen als die zijn gevoelens te duidelijk laat blijken.

Als het hem tegenzit, als er moeilijkheden zijn, zondert hij zich af. Alleen als de nood echt hoog gestegen is, dat er wel iets gebeuren móét, komt hij ertoe maatregelen te nemen. Dan reist hij naar Amsterdam en probeert hij bij kunsthandels die hem kennen iets te verkopen of hij gaat met lood in de schoenen naar vrienden of kennissen om geld te lenen, dat hij nooit terugbetaalt. In deze tijd polst Da de kinderen in verband met een eventuele echtscheiding, maar zij verzetten zich er heftig tegen en kunnen zich een leven zonder vader niet voorstellen.

Luite schildert in die tijd weer veel. Hij trekt eropuit met zijn kleine schetsboekje, naar de bossen, naar de hei. De schilderijen ontstaan in zijn atelier, aan de hand van het schetsboekje met wat aantekeningen over kleuren en met behulp van zijn uitstekende geheugen.

Da legt al gauw contacten in de dorpsgemeenschap. Ze wordt lid van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, ze bezoekt de vergaderingen, ze strijdt mee voor de rechten van de vrouwen, wat door de kleine burgerij, de winkelstand enz. belachelijk gevonden wordt. Het zijn voornamelijk de meer ontwikkelde vrouwen die warmlopen voor hun rechten. Ook op ander gebied doet Da aan het openbare leven mee. Er wordt haar gevraagd het kinderkoortje van meester Tuyten te begeleiden, evenals het vrouwenkoor. Ze doet dat graag en met veel plezier.⁷⁾

Na het debacle van Oldebroek krijgt Da een kleine tegemoetkoming van haar familie. Aan dit geld mag Luite niet komen, hij is de gebeten hond, hem kunnen ze niet luchten of zien, en deze gevoelens zijn wederzijds. Ook verschillende vrienden sturen haar af en toe wat geld.

De kinderen vinden het in Epe niet zo prettig als in Oldebroek. In Oldebroek woonden ze in een groot huis met een kwekerij, met een zekere status:

‘In Epe kon men ons niet plaatsens. Men begreep niet wat voor soort mensen Da en Luite waren. Het was al gauw bekend dat we geen geld hadden, maar toch waren we heel anders dan de doorsnee arme mensen. En Da werd door de notabelen aanvaard terwijl de middenstand nooit in die kringen kwam. Toen Da eens toevallig in het dorp een Fransman ontmoette, die haar enige inlichtingen vroeg, antwoordde ze in vloeiend Frans. Da sprak de moderne talen uitstekend en heeft er bij haar kinderen altijd op aangedrongen hun talen goed te leren en veel te lezen in de oorspronkelijke taal. In het toen nog kleine dorp werd het al gauw bekend, dat Da zo maar met die vreemdeling in zijn eigen taal kon converseren, wat een reden te meer was om zich over ons gezin te verbazen. De kinderen op school hadden direct in de gaten dat we vermaakte jurken aan hadden. Familie en kennissen stuurden ons soms hele pakken kleren toe, die dan voor ons vermaakt werden. Onze schoenen konden vaak niet op tijd verzoold worden, omdat er geen geld voor de schoenmaker was. Vader knipte dan van een gebruikt stuk schilderslinnen binnenzooltjes, zodat we niet zulke erge natte voe-

Gezicht op de Gelderse Dijk in Hattem, 18 x 24 cm (Museum Voerman Hattem)

ten kregen. Maar de kinderen ontdekten het. In de ogen van die Eper kinderen, die voor het grootste deel een afspiegeling van hun benepen ouders waren, golden zulke dingen als iets minderwaardigs en ze lieten dat terdege merken. Natuurlijk waren ze niet allemaal zo. Bij hen in de buurt woonden een paar meisjes, waar ze goed mee op konden schieten, en die met hen kwamen spelen. De grootste vriendin van Eveline was in die tijd het meisje dat naast haar zat op de Franse school. Ze woonde op het landgoed Tongeren, het huis heette West-Raven.⁸⁾

Met Da gaat het niet goed, zij krijgt een bloedspuwing, omdat zij tbc heeft en zij moet gaan rusten. Om goed verzorgd te worden gaat zij bij haar oudere, ongetrouwde zuster Saar in Deventer wonen. Claartje, die tot haar dertiende jaar op de dorpschool en de zogenaamde Franse school te Epe heeft gezeten, is dan al enige tijd bij deze tante in huis; in Deventer moet zij namelijk klaargestoomd worden voor het toelatingsexamen van de Rijkskweekschool voor meisjes te Apeldoorn. Luite Klaver verhuist met zijn kinderen Eveline en Dick naar een huis helemaal buiten het dorp, niet ver van Tongeren. Blijkbaar (zo veronderstelt Eveline later) kan hij zich dit huis veroorloven, omdat hij veel schilderijen op tentoonstellingen heeft verkocht. Het huis lag aan het eind van de Rauwenhoffweg, op het punt

waar deze voorbij de Tongerenseweg 169 linksaf gaat (komend van Epe):

‘Toen huurde mijn vader een veel prettiger huis in de buurt van Tongeren, een eind buiten het dorp. (...) Het was een kleine villa, waar vroeger een kwekerij bij gehoord had, maar het huis stond al een hele tijd leeg en de tuin was verwaarloosd. Er stroomde een beekje langs, wat voor kinderen altijd ideaal is. De tuin was vrij groot. Het pad dat naar de schuur liep, was helemaal overdekt met klimroosjes, die geen steun meer konden vinden en zich maar over het pad verspreid hadden. Er was ook nog een vijvertje. Het werd gevoed door het water van de beek, dat door een duiker onder een zandweggetje doorstroomde.’

In augustus 1914 breekt de Eerste Wereldoorlog uit:

‘Eerst merkten we er niet zoveel van, maar toen het langer duurde werden levensmiddelen en brandstoffen schaars. In het vroege voorjaar van 1915 was noch in Epe, noch in de naaste omgeving iets van brandstof te krijgen. Da moest in een verwarmde kamer met open raam liggen, maar er was niets om te stoken. (...) En dan schrijft Da een brief aan haar neef, Zijne Excellentie Minister van Handel, Nijverheid en Waterstaat, Cornelis Lely. Luite is cynisch en denkt niet dat het iets helpen zal, maar hij vergist zich. Na enige tijd wordt Epe en omgeving van brandstoffen voorzien.’

Op 6 december 1915 overlijdt Da na een langdurige ziekte. Luite blijft nog een jaar in Epe wonen. Om zijn huishouding te verzorgen haalt hij een Belgische vluchteling uit het Belgenkamp in Oldebroek. Ze blijft maar kort, ze is te royaal, waardoor de huishouding te duur wordt. In 1917 gaan de Klavers naar Hattem; de villa in Tongeren wordt afgebroken en op deze plaats komt de boerderij van Bril.

In de lange, strenge winter van 1917 worden de gevolgen van de oorlog ook in Nederland duidelijk merkbaar. Luite schrijft daarover:

‘Wat is het toch een verschrikkelijke warboel overal. In Zwolle zijn alle scholen gesloten wegens gebrek aan brandstoffen. In alle groote plaatsen zijn de volksbuurten oproerig en bestormen de mensen de winkels. Er is van alles haast niets, ook in Hattem niet. Gelukkig heeft Omoe nog een heleboel in de kelder, maar voor de arme mensen is het verschrikkelijk. Er zijn hier en daar al mensen doodgevroren. In Wapenveld een kindje in de wieg? Het is wel te merken dat de wereld door praktische mensen geregeerd wordt. Maar ik weet zeker dat alles veel beter zou zijn, als de zoogenaamde onpractischen, zoals ik en anderen, het roer in handen hadden.’⁹⁾

Luite hertrouwt in 1919 met Bertha Barendsen uit 's-Heerenbroek. Bertha is een ver familielid, de kinderen vinden het verschrikkelijk dat hun vader opnieuw getrouwd is. Clare biedt zelfs aan om haar studie (in het laatste jaar!) op te geven en de huishouding voor hem te gaan doen. Het baat niet, hij zet het huwelijk door. De verhouding van de drie kinderen met hun stiefmoeder verbetert heel geleidelijk.

Luite vestigt zich met haar in 't Olde Spieker, een groot huis op het landgoed Molecaten.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 1 februari 1919

In januari 1923 wordt het werk van Luite uit de Eper en Hattemer jaren tentoongesteld in de Openbare Leeszaal in Zwolle; het is een groot succes, van de 32 werken worden er 16 verkocht. Daar hangen, behalve de al genoemde 'Papaver Orientale' uit 1913, de roze en de paarse tuin, de kloek met kuikens uit Epe, schilderijen van de IJssel en van Hattem. Luite heeft hard gewerkt, vooral omdat hij de huishoudelijke beslommeringen aan Bertha kan overlaten.

In 1936 verhuizen Luite en Bertha naar Noordwijkerhout. Jarenlang is hij bezig met een uitvinding op het gebied van de kleurenfotografie. Hij werkt er zelfs in een laboratorium in Utrecht aan. Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog maakt een einde aan zijn experimenten.

Als Bertha in 1945 overlijdt, verhuist Luite naar Utrecht, hij trekt in bij zijn dochter Clare. Na de oorlog verhuist Luite naar Haarlem waar hij mensen kent die met hem proberen om weer interesse te wekken voor zijn uitvinding op fotografisch gebied. In Amerika echter zijn ze met de kleurenfotografie en de kleurenfilm zo ver gevorderd in de vijf oorlogsjaren dat er geen perspectief meer is voor Luites uitvinding. Hij heeft hier vijftien jaar voor niets aan gewerkt. Van Haarlem is Luite verhuisd naar Delden, waar hij bij Dick in huis komt, hij is dan 75 jaar oud. In Delden maakt hij zijn laatste werk, drie mooie crayontekeningen van het bos op het landgoed Twickel. In 1952 trekt Luite in bij zijn dochter Eveline in Utrecht, waar hij de laatste acht jaar van zijn leven heeft gewoond. Hij schildert niet meer, maar werkt wel in de tuin. In die jaren is nog twee maal een tentoonstelling van zijn werk gehouden. In 1953 in het Universiteitshuis geeft Clare bij de opening een lezing over het leven en werk van haar vader. 'Nog zelden was een officiële opening van een expositie in het Universiteitshuis aan de Lepelenburg zo druk bezocht', staat er in het *Nieuw Utrechts Dagblad* van 14 oktober 1953. In alle kranten komen goede recensies. In het *Utrechts Nieuwsblad*: '(...) verpuurde stofuitdrukking, een eerbiedige genegenheid tot zijn sujetten' en over de landschappen: 'bij al hun fijnafgewerkt zijn soms een magische bezielde tonen'. Luite verkoopt heel wat. In augustus 1955 is er een expositie in het tentoonstellingszaaltje van de Utrechtse Kring, in de Brigittenstraat. Luite zegt hierover tegen een journalist:

'Ik zocht juist altijd het wonder in alles wat er is. De mensen beschouwen alles om zich heen als iets heel gewoons. Zij zien het wonder niet. Ik heb steeds geprobeerd een klein tipje van de sluier voor hen op te lichten. Het lukte niet altijd, maar of ik wilde of niet - ik moest volhouden.'

Als Luite op 21 september 1960 90 jaar wordt komen er berichtjes in diverse kranten en in het *Nieuw Utrechts Dagblad* staat er een portret bij van Luite, die aan het werk is in zijn atelier.

Op 28 november 1960 overlijdt hij plotseling. Hij wordt begraven in Driebergen.¹⁰⁾

DANK

Graag wil ik Daphne Kampman-Maas, directeur van het Voermanmuseum in Hattem, hartelijk danken voor de mogelijkheid de schilderijen van Luite Klaver te fotograferen.

NOTEN

1. K. Roodenburg, *Kunstenaars op de Noordwest Veluwe 1880-1980*, Harderwijk 1996, p. 91.
Clare Lennart, *Weleer I*, Den Haag 1971, p. 83.
Saskia de Bodt, *Schildersdorpen in Nederlanden*, 2004, p. 64-70.
Huib Luns, *Holland schildert*, Amsterdam z.j.
Clare Lennart, Eveline Klaver, *Weleer deel II*, Den Haag 1976, p. 30, 32, 33.
2. K. Roodenburg, p. 92.
3. K. Siderius, *Plantentypen* (vier delen). Deel I, *Voorjaarsbloemen*, met kleurenlitho's en pentekeningen van Th. Nieuwenhuis en L. Klaver, de delen II tot en met IV zijn alleen door Luite Klaver geïllustreerd.
K. Siderius, *De zaailingappel* (1904), met gekleurde litho's en pentekeningen van Luite Klaver.
Prof. Dr. J. Ritzema Bos, *Nederlandsche planten*, 55 oorspronkelijke litho's in kleuren van Th. Nieuwenhuis en Luite Klaver. Deze kolossale plantenatlas wordt door Van Looy in een in het Frans gestelde geïllustreerde catalogus bij de internationale boek- en kunsthandel aangeprezen.
4. Clare Lennart, p. 13, 14.
5. K. Roodenburg, p. 92, 93.
Hans Edinga, 'Clara Helena van den Boogaard-Klaver (Clare Lennart)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1901/2000, 1972-1973*, pag. 73.
Clare Lennart, Eveline Klaver, p. 11, 12.
6. *Twee negerpopjes*, p. 11-16, 18.
J.H. Oogjen-Kamperman, 'Clare Lennart', *Ampt Epe* 30, oktober 1973, p. 17-20.
7. *Twee negerpopjes*, p. 51.
8. Clare Lennart, Eveline Klaver, p. 168, 169, 170, 175, 176, 191, 194.
Hans Edinga, p. 74, 75.
Roodenburg, p. 93, 94.
9. Clare Lennart, Eveline Klaver, p. 183, 188, 189, 205.
Roodenburg, p. 194.
Over deze boerderij zijn geen gegevens te vinden in het gemeentearchief.
10. Roodenburg, p. 194.
Hans Edinga, p. 76 .
Clare Lennart, Eveline Klaver, p. 215, 222, 223, 224, 226.

VEREENIGING VAN BEEKEIGENAREN IN DE GEMEENTE EPE DE KIST VAN VAN DELDEN, DEEL 5¹⁾

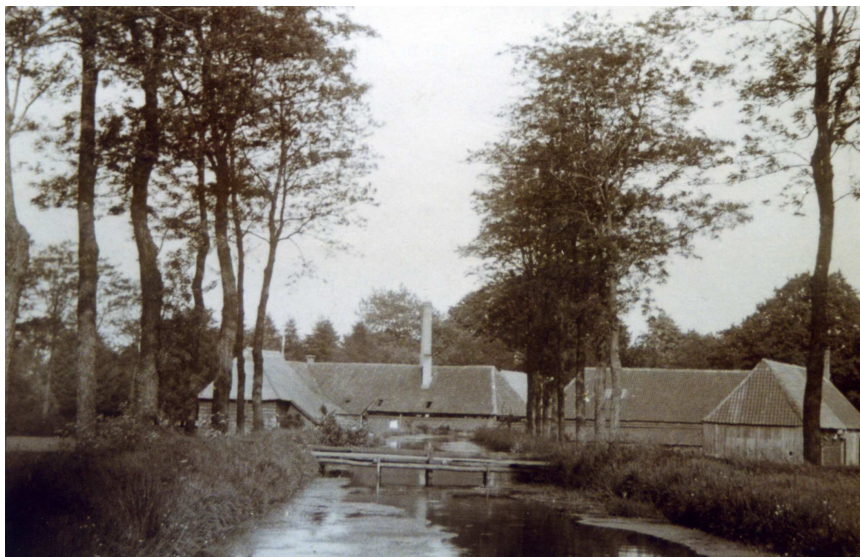
TJADA AMSTERDAM

Wat eraan voorafging:

Wateroverlast door overstromende of slecht onderhouden beken zal er altijd wel zijn geweest. Als begin 1940 in de gemeente Epe de druk van gemeentewege toeneemt om de beken onder overheidstoezicht te plaatsen, beseffen de beekeigenaren dat het nu menens is. Om de volledige zeggenschap over hun beken te behouden, bundelen zij in 1941 hun krachten. Ze richten de Vereeniging van Beekeigenaren (VVB) in de gemeente Epe op, die haar leden onderhoudsplicht oplegt. Met een onderlinge schouw houden zij zelf de controle daarop in handen en weten zij 'baas over eigen beek' te blijven. Dat gaat goed, tot voor een aantal leden hun beek(deel) niet meer van (bedrijfs)belang is en zij deze laten verwaarlozen. Bestuursbemiddeling en -dwang werken uiteindelijk niet meer. In 1959 zetten de goedwillende beekeigenaren hun verzakende collega's buitenspel door de oprichting van een nieuwe 'club': de Vereniging tot Instandhouding van Bedrijfsbeken (VIB).

REGELGEVING WORDT BEEKEIGENAREN TE MACHTIG

De nieuwe vereniging begint met tien leden. Het zijn de eigenaren van zes beken in de gemeente Epe: in Epe de Beek aan de Noordzijde, in Emst de Smallertse Beek en de Nieuw Molense Beek, in Vaassen de Hogebeek, de Nieuwe Beek en de Dor-

Jan van Delden kocht de aan de Dorpse Beek gelegen Brinkermolens en begon er een (bord)papierfabriek (aan de Elspeterweg)

permolenbeek.²⁾ Later sluiten zich enkele beekeigenaren uit Apeldoorn en Heerde aan. Het beekonderhoud (en vooral het ontbreken daarvan) is niet langer het allesoverheersende thema binnen de vereniging. 'In het algemeen is de onderhoudstoestand van de beken goed', meldt secretaris J. van Delden in achtereenvolgende jaren. Nieuwe vraagstukken die zich aandienen, komen van buitenaf. Verontreiniging van het oppervlaktewater wordt een maatschappelijk probleem, waarvoor overheden door middel van wet- en regelgeving een oplossing zoeken. In de gemeente Epe zijn de bedrijven die over een eigen beek kunnen beschikken, bepaald niet de minste vervuilers. Door het toenemend gebruik van chemische stoffen in het productieproces maakt hun afvalwater de beek, waarop zij vrijelijk mogen lozen, niet zelden tot een open riool. Het VIB-bestuur ziet de bui hangen en inventariseert in maart 1961 welke stoffen, en in welke mate, de leden in hun beek laten wegvloeien (zie 'De Kist van Van Delden', deel 4, december 2016).

Ook signalen over regelgeving op het gebied van de waterhuishouding verontrusten de vereniging. Een in te stellen waterschap zou dan het toezicht krijgen over alle watergangen, de beken niet uitgezonderd.

Een beek voor een paar piek, een sprengenkop voor 15 mille

Ze waren er maar wat blij mee, de eigenaren van de Klaarbeek in Epe. Eén gulden kregen zij in 1959 voor de overdracht van hun beekgedeelte aan de gemeente Epe. Een schijntje natuurlijk. Want hoeveel zouden zij zelf of hun (voor)ouders niet ooit voor de rechten op een deel van de Klaarbeek hebben betaald? Goudgeld waren ze waard geweest, die beekrechten; ze vormden immers bedrijfskapitaal. Maar die tijd was voorbij. Voor wie het water niet meer bedrijfsmatig benutte, was de beek een blok aan het been geworden. Een geldverslinder, want behalve rechten schiep beekeigendom ook plichten: onderhoud, en dat kon aardig in de papieren lopen. Vandaar dat de beekeigenaren maar al te graag voor een krats van hun ooit zo kostbare eigendom af waren.

De kentering van waardevol naar waardeloos was al voor 1900 ingezet. Stoommachine en elektriciteit namen de energievoorziening over van waterkracht. Voor bedrijven die het water benutten in hun productieproces, zoals wasserijen, bleef schoon beekwater van waarde. In april 1966 telde de gemeente Epe dan ook nog 15.000 gulden neer voor de sprengenkop van de Beek aan de Noordzijde (nu Zuidelijke Horsthoekerbeek), tot dan eigendom van J. Bagerman van wasserij De Adelaar aan de Heerderweg. Bagerman bleef wel eigenaar van het deel tussen sprengenkop en zijn wasserij. De overdracht van het eigendomsrecht betrof alleen het water; de beekwallen en het omringende bos waren al in het bezit van de gemeente.

Het brongebied van de beek, bekend als de Sprengen met daarover houten bruggetjes, ligt aan de noordgrens van de gemeente Epe, tussen Bijsterbosweg en Koepelweg. Recreatief aantrekkelijk en van historische en natuurhistorische waarde, verklaarde de gemeente Epe destijds haar belangstelling voor het gebied. En dat mocht wat kosten.

De papierfabriek van de familie Dijkgraaf kwam in 1928 in handen van Cornelis Bagerman, die er een wasserij begon (nu Eper Stoom- en Wasserij)

KUNSTBEKEN

Het bestuur vraagt in 1962 een onderhoud aan met burgemeester en wethouders, en brengt daarin 'de bijzondere positie naar voren die de industriebeken innemen in het geheel van watergangen in onze gemeente'. Daar valt onder meer de term 'kunstbeken', om nog maar eens te benadrukken dat het niet om zo maar natuurlijke watertjes gaat. Doordat ambtelijke molens maar langzaam malen, duurt het echter nog jaren voordat de overheid daadwerkelijk rioolaansluiting verplicht, rioolbelasting heft, een zuiveringschap en een waterschap met het beheer van de beken in zijn pakket van de grond krijgt.

De vereniging neemt een afwachtende houding aan. Vanaf 1962 schrijft het bestuur geen ledenvergadering meer uit en zelf vergadert het bestuur in september van dat jaar voor het laatst. Het contact met de leden in de jaren daarna beperkt zich tot de jaarlijkse schouw en het verzoek de contributie te voldoen. Vanaf 1967 blijven zelfs die betalingsverzoeken uit.

OPLEVING

Pas in mei 1972 roept het bestuur de leden weer bij elkaar 'om deze te polsen over hun mening t.a.v. het voortbestaan van de vereniging, die de laatste jaren min of meer slapende is geweest', verklaart voorzitter ir. B.J. Helders de oproep. Jazeker is het voortbestaan van de vereniging nog van groot belang, oordelen de beekeigenaren of hun vertegenwoordigers, evenals een actieve opstelling. Ook de behoefte aan onderlinge samenwerking blijkt sterk aanwezig. Vastgesteld wordt wel dat de statuten enige wijziging behoeven om beter ingespeeld te zijn op maatschappelijke omstandigheden; ook niet-beekeigenaren moeten bijvoorbeeld (bestuurs)lid kunnen zijn om zo een bredere expertise in huis te hebben. Dat jaar volgen nog twee ledenvergaderingen waarin de statuten worden aangepast en het bestuur deels wordt 'ververst' tot een mix van oudere, ervaren en jongere, nieuwe bestuursleden. De contributie-inning wordt (eenmalig) weer ingevoerd. De opleving is van korte duur. Van een actieve opstelling is al meteen na 1972 geen sprake meer.

Pas in maart 1975 benadert het bestuur de leden weer eens. Aanleiding is een discussie tussen de Aluminium Industrie Vaassen (AIV, nu Vaassen Flexible Packaging) en het Zuiveringschap Veluwe over de betekenis die de historische beekrechten dan nog hebben. Beide partijen willen de rechtbank in een proefproces een uit-

spraak ontlocken over de reikwijdte van het eigendomsrecht. Heeft een beekeigenaar nog steeds recht om (afval)stoffen op de beek te lozen of niet?

VIB-voorzitter Helders woont op verzoek van de AIV (eigenaar van een deel van de Dorpermolenbeek en VIB-lid) het overleg tussen AIV en Zuiveringschap bij, maar de vereniging pakt haar rol als belangenbehartiger niet op. Het bestuur besluit dat het in deze zaak geen partij wil zijn, volstaat met het informeren van de leden over de kwestie en nodigt hen stuk voor stuk uit aan de discussie deel te nemen. De belangstelling daarvoor is minimaal. Het proefproces komt er niet.

OPHEFFING

Daarna vervalt de vereniging opnieuw in een slapend bestaan. In november 1984 doet het bestuur de leden het voorstel de vereniging op te heffen. Instandhouding is 'niet zinvol meer, mede gezien de voor veel leden sterk afgenomen economische betekenis van de beken.' De middelen die de vereniging in kas heeft, zo'n 5800 gulden, wil het bestuur schenken aan de Stichting tot Behoud van de Veluwe Sprengen en Beken, die zich vanaf 1979 om de verwaarloosde beken bekommert. Vrijwilligers van de Bekenstichting verrichten onder meer onderhoud aan de beken van Vaassense beekeigenaren, die daarvoor 25 gulden per mandag onkostenvergoeding betalen.

Negen leden gaan meteen akkoord, de tiende na een nadere uitleg ook. Eén lid reageert niet, één lid wil de vereniging handhaven maar in een gewijzigde, aan de tijd aangepaste vorm. Zonder ledenvergadering houdt de vereniging in 1985 op te bestaan. De Bekenstichting krijgt het kapitaal van de vereniging op haar rekening gestort.

Eind december 2009 ontvangt de laatste secretaris van de voormalige VIB, Hent van Delden, Henk Menke en Jacques Meijer, respectievelijk medeoprichter en documentalist van de Veluwe Bekenstichting. Een oude belofte wordt ingelost: Van Delden draagt het archief van de Vereniging tot Instandhouding van Bedrijfsbeken en voorganger Vereeniging van Beekeigenaren in de gemeente Epe over aan de Veluwe Bekenstichting. Al die jaren heeft de Vaassense beekeigenaar en oud-bestuurder de paperassen zorgvuldig bewaard in een antieke kist: 'De Kist van Van Delden'. De kist krijgen de vertegenwoordigers van de stichting niet mee, de inhoud ervan wel. Het archiefmateriaal is inmiddels ondergebracht in het Streekarchief Noordoost-Veluwe, in het gemeentehuis in Epe.

NOTEN

1. Dit artikel is eerder verschenen in *De Wijerd* (september 2016).
2. De namen van de beken zoals de vereniging hanteert. De beken heten nu respectievelijk Zuidelijke Horsthoekerbeek, Smallertse Beek, Nijmolensebeek, Hartense Molenbeek, Nieuwe Beek, Dorpse Beek.

BRON

Archief van Vereeniging van Beekeigenaren in de gemeente Epe (1941-1959) en van Vereniging tot Instandhouding van Bedrijfsbeken (1959-1986)

LAATSTE SECRETARIS BEDRIJFSBEKEN HENT VAN DELDEN SCHETST TELOORGANG ¹⁾

TJADA AMSTERDAM

‘ONTWIKKELINGEN WAREN NIET TEGEN TE HOUDEN’

Hoe kon het gebeuren dat de verenigde beekeigenaren in Epe en omgeving aanvankelijk (begin jaren veertig van de vorige eeuw) zo strijdvaardig en succesvol opereerden en twee decennia later al langzaam buiten beeld verdwenen? Hent van Delden heeft als verklaring voor de teloorgang maar een paar woorden nodig: “Maatschappelijke ontwikkelingen.” De Vaassenaar was de laatste secretaris van de Vereniging tot Instandhouding van Bedrijfsbeken (VIB). In 1972 nam hij de pen over van zijn vader, die genoemde functie 27 jaar vervulde. De Van Deldens waren eigenaar van een deel van de Dorpermolenbeek en runden aan die beek een kartonfabriek. Van Delden jr. maakte ten volle mee hoe de beekeigenaren hun beekrechten zagen verwateren zonder dat zij daartegen een vuist konden maken.

“Voor beekeigenaren was de beek altijd een essentieel onderdeel van hun bedrijf. Zij hadden vooral belang bij het schone water dat het bedrijf binnenkwam. Het afvalwater dat op de beek werd geloosd, daar bekommerde niemand zich om. Tot de overheid zich ermee bemoeide.”

Hij geeft een sprekend voorbeeld: “Ik ging naar de mulo en onze beek liep langs de school. Als het speelkwartier was en de andere jongens zagen dat er schoon water door de beek liep, dan zeiden ze tegen mij: ‘Da’ giet niet goed met oe.’

Schoon water betekende dat het bedrijf stillag. Er hoorde vuil water in de beek te stromen; dan draaide het bedrijf. Zó anders werd er toen over beken gedacht.”

Van Delden laat een foto zien van Mocabo, constructiespeelgoed met kartonnen elementen waarmee huisjes, torens, hekjes, boompjes konden worden gebouwd, een voorloper van lego en duplo. “Als wij het rode karton voor de dakjes maakten, dan was de beek rood. Als we boompjes maakten, was de beek groen.”

*Hent van Delden bij de Dorpermolenbeek
(Foto: Tjada Amsterdam)*

WETGEVING

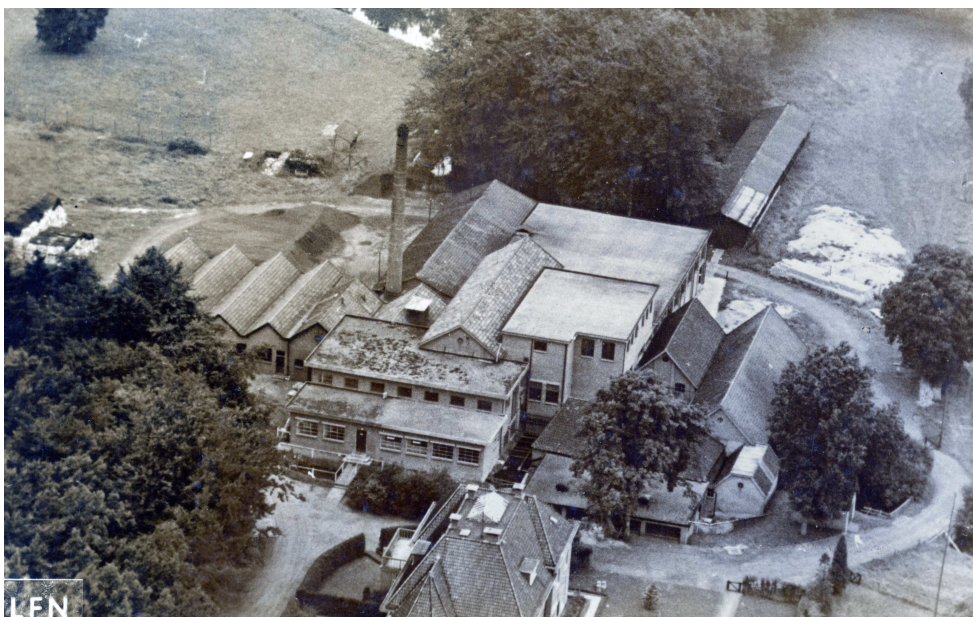
Vervuילend waren sommige watermolens (vol- en leermolens) al zo lang zij bestonden. Maar kleinschalig. Toen de bedrijven, vooral na de Tweede Wereldoorlog, door mechanisatie konden uitbreiden en bij hun productieprocessen (meer) chemische stoffen inzetten, nam de verontreiniging van het afvalwater toe, in ernst en

omvang. Tegelijk groeide ook de maatschappelijke druk daartegen.

De overheid greep in. Een eerste ontwerp-Wet Verontreiniging Oppervlaktewater (WVO) lag er in 1964. In 1970 trad de wet, die rechtstreekse lozingen van ongezuiverd afvalwater op oppervlaktewater verbiedt, in werking. De provincie Gelderland vertaalde de WVO in drie zuiveringschappen, waaronder Zuiveringschap Veluwe.

Op lokaal niveau sleutelde de gemeente Epe al in 1963 aan een verordening voor de zuivering van rioolwater. Voor Epe voorzag dat plan in een biochemische (oxidatief-biologische) zuiveringsinstallatie, in Vaassen kon volstaan worden met een mechanische zuiveringsinstallatie, want ‘voor Vaassen is er immers van uitgegaan dat geen industrieën op de gemeentelijke riolering en zuiveringsinstallatie zullen worden aangesloten, omdat deze industrieën hun afvalwater lozen op beken, welke zij zelf in eigendom en beheer hebben, zodat een verbod op lozing op deze beken moeilijk kan worden opgelegd,’ omschreven B en W hun standpunt.

Gedeputeerde Staten hechtten echter geen goedkeuring aan de verordening. Zij wilden dat ook Vaassense bedrijven die op eigen beken lozen, hun afval t.z.t. via riolering en zuiveringsinstallatie zouden lozen en al meteen gingen meebetalen aan rioolbelasting en -heffing. Hun beken mondden immers uit op de Grift, waardoor zij met hun afvalwater daar een deel van de vervuiling veroorzaakten. De gemeente Epe maakte bezwaar tegen de onthouding van de goedkeuring. Besloten werd dat de kwestie een zaak voor het toekomstig waterschap of zuiveringschap zou worden.

Luchtfoto van de kartonfabriek van Van Delden

HEIKEL

Het Zuiveringschap Veluwe kwam pas in 1971 tot stand, maar al eerder waren de gemeenten Apeldoorn, Epe en Heerde een gemeenschappelijke regeling aangegaan voor de afvalwaterzuivering (1969). Bij een eerste verkenning daartoe, in 1966, kreeg een Utrechtse jurist de opdracht onderzoek te doen naar de historische beekrechten. Kennelijk een heikele kwestie, want drie jaar later 'is het onderzoek nog niet beëindigd', aldus B&W van Epe. Waarschijnlijk kwam de jurist er niet uit, want in 1975 overwogen de Aluminium Industrie Vaassen (AIV) en het Zuiveringschap een proefproces 'om vastgesteld te krijgen of het lozingsrecht (als historisch recht) uit het eigendom van de beek voortvloeit', schreef VIB-secretaris Van Delden aan de leden; hij nodigt hen uit zich als medebelanghebbende bij de AIV aan te sluiten. Geen van de leden zag daar heil in en het proces kwam er niet.

Niet zo vreemd. "Zelfs indien dit recht zou komen vast te staan, kan het Zuiveringschap zonder meer, krachtens de wet op de verontreiniging van het oppervlaktewater, beperkende maatregelen opleggen en eisen stellen aan de lozer, c.q. de lozing niet toestaan", citeert voormalig secretaris Van Delden uit zijn toenmalige brief.

"De ontwikkelingen op het gebied van sanering gingen vanaf begin jaren zeventig zó snel", kijkt hij terug. "Besprekingen met het zuiveringschap verliepen voor ons in een onaangename sfeer. De bedrijven zagen het zuiveringschap niet als partner, maar als vijand. En: *you can't fight the devil*. We waren niet zo onnozel dat we niet beseften dat er tegen die ontwikkelingen niet te vechten was."

STOPPEN

Voor zijn eigen bedrijf waren de maatschappelijke ontwikkelingen evenzeer onafwendbaar: "Toen ik in 1974 in het management van het bedrijf kwam, was er al een lozingsverbod. We mochten nog wel lozen, maar een beperkte hoeveelheid en alleen van een goede kwaliteit. Eigenlijk beseften we toen al dat we het niet voor elkaar zouden krijgen water van een goede kwaliteit te lozen. We hebben het geprobeerd door de vezelstoffen die we loosden, af te vangen. Maar het gebruik van retourwater leidde tot een aaneenschakeling van problemen. Een klein familiebedrijf als het onze was niet in staat hooggekwalificeerde ingenieurs in de arm te nemen, of afvalwaterreinigers aan te schaffen. Het lozingsverbod heeft er, samen met de malaise in de sector, toe geleid dat we in 1980 zeiden: we stoppen ermee."

Van Delden droeg zijn beekgedeelte en bijbehorende beekrechten over aan de Bekenstichting, voor het symbolische bedrag van één gulden: "De Bekenstichting was destijds de meest voor de hand liggende nieuwe eigenaar."

NOOT: Dit artikel is eerder verschenen in *De Wijerd*, september 2016.

FOTO'S (bij de beide artikelen van Tjada Amsterdam):

Tenzij anders vermeld: archief Frans Schumacher.

LANDSCHAPSBIOGRAFIE OVER GORTEL EN NIERSEN

De Vereniging Gortel Niersen heeft zich de laatste twee jaar ingezet om een buurtschappenvisie te schrijven. Men heeft zich daarbij niet alleen gericht op de toekomst, maar ook op het verleden: Hoe zit het landschap aardkundig in elkaar? Wat was de invloed van de oudste bewoners? Welke organisaties waren er door de eeuwen heen? En wat was de invloed van het Koninklijk Huis?

Allemaal vragen die zijn uitgewerkt in de rijk geïllustreerde landschapsbiografie van Gortel en Niersen. Van de oudste prehistorische bewoning tot de buurtschappenvisie van de huidige bewoners. Het komt allemaal aan bod.

Het landschap van Gortel en Niersen werd voor het boek in vijf verschillende periodes ingedeeld. In elke periode maakte het landschap een andere transformatie door. De eerste periode beschrijft het natuurlijke landschap en de oudste prehistorische bewoning. Vanaf de vroege middeleeuwen ontstonden er enclaves van boeren. In Gortel ontstonden op die manier de marke van Gortel en de maalschap van het Gortelsche Bos. Niersen had de marke van Vaassen en Niersen, en de maalschap van het Vreebosch. Deze situatie zou meer dan duizend jaar standhouden. Totdat tussen 1901 en 1907 koningin Wilhelmina en prins Hendrik de marken en maalschappen opkochten. Vrijwel meteen begon prins Hendrik met het ontginnen van de heidegronden voor bosbouw en jacht. Keuterboeren werden bosbouwers en legden de basis voor het landschap dat wij nu kennen. Aan het einde van de twintigste eeuw kochten steeds meer mensen van buiten de gemeente Epe de oude keuterboerderijen op, waardoor de bevolking zich ververste tot de samenleving die nu in Gortel en Niersen is ontstaan. Als laatste wordt daarom met een epiloog een doorkijk gegeven naar de toekomst van beide buurtschappen. Basis hiervoor is de buurtschappenvisie die in 2015 werd opgesteld.

Het rijkgeïllustreerde boek *De buurtschappen van Gortel en Niersen: een landschapsbiografie over boeren, bosbouwers en forensen* is door Cultuurland Media in boekvorm uitgegeven. De foto's zijn gemaakt door fotograaf Jan Huttinga uit Gortel.

Te verkrijgen via www.cultuurland.com en de lokale boekhandels in Epe en Vaassen (adviesprijs €19,95).

DE SULTAN EN DE KOK

JAN PAASMAN

WOORD VOORAF

Aanleiding tot dit artikel was een krantenberichtje uit 1937. Het maakte me nieuwsgierig en leidde tot enige maanden speurwerk. Enige verwarring ontstond door de namen die in de kranten van 1937 genoemd werden, maar dat is niet onbegrijpelijk bij een Javaans gezin met 41 kinderen.

VORST

Guur was het op 26 januari 1937. Het vroom stevig en er stond een gemene wind. Gevoelstemperatuur min 7,9 °C. Weer om binnen te blijven en bij de kachel te kruipen. Toch zullen er Epenaren geweest zijn die langs de weg stonden om een glimp op te vangen van het vorstelijke gezelschap dat in Epe een bezoek kwam afleggen. Volgens de *Eper Courant*¹⁾ werden die dag hooggeplaatste personen in Epe ver-

Naar wij vernemen komt heden Dinsdagmiddag de delegatie van den sultan van Djocja bij het Prinselijk huwelijk, bestaande uit Pangeran Ario Poeroebojo, oudsten zoon van den Sultan, Ratoe Pembajoen, dochter van den Sultan en haar echtgenoot Pangeran Pakoeninrat per auto uit Enschede te Epe, waar de hoge gasten ten huize van de familie De Kok bij den Dellerweg het middagmaal zullen gebruiken.

Daarna vertrekt de delegatie vermoedelijk per auto naar Den Haag.

Eper Courant, 27 januari 1937

wacht, namelijk de delegatie van de sultan van Djokjakarta bij het huwelijk van prinses Juliana met prins Bernhard:

‘In de loop van de dag zullen zij per auto vanuit Enschede arriveren. Ten huize van de familie De Kok bij den Dellerweg zullen de hoge gasten het middagmaal gebruiken, waarna zij per auto weer vertrekken, richting Den Haag.’

Ook de *Nieuwe Apeldoornsche, Provinciale Overijsselsche en Zwolsche* en de *Haagse Courant, Het Vaderland* en *De Tijd* maakten melding van het bezoek en voegden eraan toe dat de familie De Kok op Midden-Java heeft gewoond en zeer goed bevriend is met de sultan van Djokjakarta.

Djocja of Djokja, afkorting van Djocjakarta, Djokjakarta of Yogyakarta, is de naam van een stad in Midden-Java. Vanwege de duidelijkheid heb ik in de tekst en citaten alle verschillende schrijfwijzen veranderd in Djokja. De titel ‘sultan’ komt overeen met prins, koning of keizer. Nog steeds woont er een sultan in het Kraton, het paleis in Djokja, de stad die een belangrijke rol heeft gespeeld tijdens de onafhankelijkheidsstrijd en nu bekendstaat als culturele hoofdstad van Indonesië.

Al ruim een maand voor het huwelijk was de delegatie van Djokja in Holland aangekomen, vanuit Batavia met het passagiersschip *Marnix van St. Aldegonde* naar Genua, alwaar zij op de D-trein stapten, die op 4 december 1936 arriveerde op station Staatsspoor in 's-Gravenhage.

Op 11 december 1936 ging de delegatie op audiëntie bij de koningin (Wilhelmina): 'Bijzondere aandacht trok de kleurige Indische kleedij.'

De Indische Courant van 13 november 1936 beschreef de geschenken van de sultan: 'Een gouden met brillanten bezette sirihdoos en een gouden presenteerblad, een kris waarvan de scheede van goud, bezet met edelstenen en waarvan het gevest, eveneens met brillanten bezet, uitgevoerd in Mataramschen stijl. Voorts een stel lepels en vorken in goud, vervaardigd door de goudsmiden van Kotta Gede en een bonbonschaal in den vorm van een bootje, eveneens van goud en bezet met edelstenen.'

VORSTELIJK

Het huwelijk van prinses Juliana met Bernhard von Lippe-Biesterfeld vond op 7 januari 1937 plaats in Den Haag. Onder de talrijke genodigden waren ook vertegenwoordigers van Nederlands-Indië, 'onze kolonie' in Zuidoost-Azië, waaronder zoals bekend de delegatie van de sultan van Djokja, met onder anderen diens oudste zoon Pangeran Ario Poeroebojo²⁾ en dochter Ratoe Pembajoen met haar echtgenoot Pangeran Pakoengirat.

De delegatie van de sultan van Djokja bij het koninklijk huwelijk

Op 11 januari werd in de feestelijk versierde en verlichte Ridderzaal door de regering aan de Indische gasten een diner aangeboden. Hierbij was een honderdtal genodigden aanwezig. Minister H. Colijn zei in zijn feestrede onder meer:

‘Uit verre landen van tropenweelde en zonneshijn zijt gij (...) gekomen om, hetzij in eigen naam, hetzij uit naam van Uwe Vorstelijke lastgevers, geschenken aan te bieden aan het Hooge Bruidspaar, dat onlangs in den echt is verbonden; maar ook om getuigenis af te leggen van uw aller onwankelbare trouw aan uw Hooge Souvereine en van uw innige verknochtheid aan het Kon. Huis.’ (...) Tenslotte stelde de minister een dronk in op de Indische gasten en de prosperiteit van Indië, de parel aan de kroon van het Koninkrijk.

Na de uitgebrachte toast en een korte rede van Z.H. Mangkoe Nagoro, en nóg een toast, werd het woord gevoerd namens de sultan en prins van Djokjakarta:

‘Het zoo bekend staande koele volk heeft zich in deze dagen ontpopt als menschen met een warm kloppend hart.’³⁾ Tegen twaalf uur begaf men zich huiswaarts en op het Binnenhof brandde nog de kaarsenverlichting uit de feestdagen.

VOL PROGRAMMA

In de volgende weken werkte de delegatie een vol en gevarieerd programma af.

Op 15 januari legden zij in de Nieuwe Kerk te Delft kransen bij de graven van de koninginmoeder en van prins Hendrik.

Op 18, 19 en 20 januari bezochten zij Eindhoven, waar zij met drie andere Indische delegaties het diner gebruikten ten huize van Dr. Anton Philips en waar het Van Abbemuseum, de Philipsfabrieken, de N.V. Vereenigde Tabaksindustrieën Mignot & de Block en de Stoomlinnenfabrieken J. Elias werden bezocht.

Op 21 januari werd de delegatie in gezelschap van twee hoogleraren rondgeleid langs de collectie van het Rijksmuseum voor Volkenkunde in Leiden. Toen de prins zijn handtekening plaatste in het gouden boek van de universiteit, was dat toevallig precies naast de handtekening van zijn vader, die jaren geleden ook Leiden bezocht had. Vervolgens begaf het gezelschap zich naar het Academisch Ziekenhuis voor de thee, aangeboden door het gemeentebestuur.

Op 25 januari werd na de lunch bij Hotel De Graaff te Enschede een bezoek gebracht aan een spinnerij en weverij in Oldenzaal. Op 26 januari werd een bezoek gebracht aan de Twentsche stoomblekerij en de Twentsche katoendrukkerij. Omstreeks twee uur vertrok het gezelschap per automobiel naar Epe. Gezien de vertraging door het slechte weer zal het middagmaal bij de familie De Kok in Epe wel een vervroegd diner geworden zijn (rijsttafel of boerenkool?).

Op 27 januari bezocht de delegatie de diamantslijperij van de firma I.J. Asscher in Amsterdam: ‘De collectie ruwe en geslepen diamanten oogstte de grootste bewondering.’ Bij een bezoek aan het Koloniaal Instituut bespeelde Pangeran Hario Pakoeningrat een der trommen van de gamelan. Voorts bezochten enige leden van de delegatie de Wieringermeerpolder en de Zuiderzeewerken. Na een tocht over de Afsluitdijk werden aan Friese zijde de spuisluisen bezichtigd.

'Het was voor de Indische gasten een wel zeer koude en gure tocht, maar de weersomstandigheden beletten hen toch niet op verschillende punten uit de auto's te stappen en soms langen tijd in de buitenlucht te vertoeven, om hun belangstelling voor hetgeen in het Zuiderzee-gebied tot stand is gebracht, te toonen.' Voordat hij terugkeert naar 'Indië', wil Poeroebojo, liefhebber van voetbal, eerst nog in Düsseldorf de 'match Duitschland-Holland aanschouwen'.

Volgens de *Sumatra Post* van 26 januari 1937 was Poeroebojo tijdens zijn H.B.S.-jaren in Haarlem een actief en geliefd lid geweest van voetbalclub H.F.C. Hij had daar de bijnaam 'Eddy'.

Begin februari verliet de delegatie ons land. Via Brussel, Parijs, Lausanne, Milaan en Nice reisden zij naar Marseille, alwaar zij op 19 februari aan boord gingen van passagiersschip *Dempo* voor de thuisreis, terug naar de warmte. Bij aankomst in Batavia op 11 maart verklaarde Poeroebojo dat hij de ontvangst door de regering in Nederland zeer had gewaardeerd.

Wat een wereld van verschil moet het voor Poeroebojo geweest zijn: het was gemeen koud in januari 1937, het jaar waarin in Epe de 20^e nationale klompenbeurs werd gehouden, de Sionskerk in gebruik genomen en pension De Denneboom heropend. In Djokja, waar Poeroebojo was geboren, was het tropisch heet. Daar

Op de bovenste foto ziet u sultan Hamengkoebowono VIII, de vader van prins Poeroebojo.

Op de onderste foto staat links van de sultan vooraan Dorodjatoen (met stropdasje), rechts achter hem Poeroebojo (met het donkere jasje).

was hij opgegroeid, in het paleis in de *kraton*, een kleine wit ommuurde stad in het hart van het oude Djokja. Daar keek en luisterde hij, oudste zoon van sultan Hamengkoewono VIII, naar voorstellingen met exotische hofdansen, wajangspel en gamelanmuziek.

HAMENKOEBOEWONO IX

Zijn vader - sultan Hamengkoewono VIII - was de laatste, traditioneel regerende sultan van Djokja. De schrijver Louis Couperus beschreef hem als 'geheel en al een Oostersch vorst van groote voornaamheid, met de meest hoffelijke manieren, kalm, rustig glimlachend.'

In totaal had hij 41 kinderen bij 8 vrouwen, bescheiden vergeleken met zijn vader Hamengkoewono VII, die 78 kinderen had bij 28 vrouwen. 'Hamengkoewono', de naam van alle sultans van Djokja, is niet precies te vertalen: Hamengkoe betekent 'verheugd het volk te dienen', Boewono betekent 'het universum'. Een gangbare vertaling is: 'Hij die het heelal in zijn schoot draagt'.

POEROEBOJO

Poeroebojo, geboren op 25 juni 1906, was het oudste van de 41 kinderen. Toch werd hij geen troonopvolger, omdat zijn moeder 'slechts' een bijvrouw was van de sultan. In huis bij Jan en Rie de Kok-Vries kreeg hij een westerse opvoeding; hij leerde onder meer perfect Nederlands spreken. Het was zijn jongere broer Dorodjatoen, geboren op 12 april 1912, de oudste zoon van de hoofdvrouw, die troonopvolger werd en later een belangrijke rol zou spelen bij het ontstaan en de eerste jaren van Indonesië. In diverse zaken heeft Poeroebojo zijn zes jaar jongere broer geadviseerd, met name met betrekking tot de democratisering van de jonge republiek. Indirect kan het echtpaar De Kok-Vries hier dus invloed op hebben gehad.

Van zijn andere functies is bekend dat hij in 1937 kapitein was van de generale staf van het KNIL, en voorzitter van de Persatuan Indonesia Raya. Hij had een bestuursfunctie in het dorp Kawedanan, ruim honderd kilometer ten noordoosten van Djokja; omstreeks 1965 was hij hoofd van de huishouding en van het kantoor voor inlichtingen van de kraton. Hetgeen niet onderschat moet worden, want de kraton omvat niet alleen het paleis van de sultan, maar ook een museum en cultureel centrum. In de kraton wonen ongeveer 25.000 mensen, waarvan er plusminus 1000 in dienst zijn van de sultan.⁴⁾ De huidige sultan Hamengkoewono X is een zoon van Dorodjatoen en dus een neef van Poeroebojo.

DORODJATOEN

Of kroonprins Dorodjatoen ook door het echtpaar Jan en Rie de Kok-Vries is opgevoed is niet bekend, maar hij heeft hen zeker goed gekend. Net als zijn broer kreeg hij een westerse opvoeding. In Haarlem bezocht hij de hbs⁵⁾, waarna hij aan de Universiteit Leiden Indologie studeerde. Dorodjatoen nam actief deel aan het Hollandse leven, ondermeer met sporten en als lid van het corps. Beroemd is het ver-

haal dat prinses Juliana, die ook in Leiden studeerde, hem *Henkie* noemde omdat ze zijn naam te moeilijk vond. En prins Bernhard zou hem omschreven hebben als ‘een verrekt goeie pinda’.⁶⁾

In verband met de suikerziekte van zijn vader keerde Dorodjatoen in 1939 terug naar Indonesië. Kort na zijn aankomst overleed sultan Hamengkoewono VIII op 59-jarige leeftijd.⁷⁾ Op zijn sterfbed vroeg hij zijn zoon om het *Hastabrata*-gebod in ere te houden, een soort erecode waarin gedragsregels zijn omschreven voor een wijs, liefdevol en rechtvaardig bestuur.

Nu volgden voor Dorodjatoen maanden van onderhandelingen met het Nederlands gezag over de toekomstige status van het sultanaat.⁸⁾ Bij zijn troonsbestijging als sultan Hamengkoewono IX op 18 maart 1940 sprak hij de gedenkwaardige woorden: ‘Al heb ik een uitgesproken Westersche opvoeding gehad, toch ben en blijf ik in de allereerste plaats Javaan. Zo zal de adat, zo deze niet remmend werkt op de ontwikkeling, een voorname plaats blijven innemen in de traditierijke Keraton.’

‘De sultan was vooral in Yogyakarta, waar het hart van het oude Java klopt, een zeer geëerd man tegen wie de bevolking opkeek als tegen een heilige. Als hij een bad had genomen, werd het badwater niet weggespoeld maar verdeeld onder zijn onderdanen.’⁹⁾

Zijn politieke invloed begon in 1946, toen hij Soekarno steunde, ook financieel, in de strijd voor onafhankelijkheid. Als dank daarvoor kreeg het sultanaat Djokjakarta een unieke status binnen de republiek en bekleedde Dorodjatoen verschillende hoge posities in de Indonesische politiek, onder meer als minister van Defensie, vicepremier en vicepresident.

Toen hij doorkreeg hoe corrupt de regering van Soeharto was, trok hij zich uit de landelijke politiek terug. Als sultan was hij moderner en democratischer dan zijn voorvaderen. Ook zijn liefdesleven was bescheidener, hij had slechts 22 kinderen bij 5 vrouwen.

Dorodjatoen op bankbiljet

In 1988 reisde Dorodjatoen naar de Verenigde Staten voor medische behandeling. Daar overleed hij echter onverwacht aan een hartaanval, 76 jaar oud, de laatste Javaanse sultan in functie.

‘Toen de begrafenis (...) plaats had, stonden er een miljoen mensen langs de weg te kijken naar de heilige witte lijkkoets, die behangen was met bloemsnoeren en waarvan het

dak bedekt was met alle orchideeën die op dat moment op Java bloeiden: 115.000 naar men zei. Honderd bussen met familieleden, vrienden en belangrijke mensen volgden de koets naar de begraafplaats.’¹⁰⁾

Vanwege zijn opmerkelijke rol bij de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd, zijn politieke functies tijdens de regering van Soeharto en zijn moedige keuze om afstand te nemen van diens corrupte beleid vond hij wereldwijd waardering. In 1990 werd hij tot nationale held uitgeroepen.

ECHTPAAR DE KOK-VRIES

Johannes Cornelis Antonius (Jan) de Kok werd op 15 september 1885 in Den Haag geboren. In 1912, op zijn 27^e, trouwde hij in Den Haag met Maria Theodora Josephina (Rie) Vries, een halfjaar jonger dan hij en ook rooms-katholiek. Zij vertrokken naar Nederlands-Indië, waar Jan ondermeer de functies bekleedde van magazijnmeester en betaalmeeester bij de tinwinning op Banka. Rie en Jan kregen geen kinderen, maar omstreeks hun 30^e jaar namen ze twee zoontjes van de sultan van Djokja in huis. Kennelijk had de sultan zoveel vertrouwen in het stel, dat hij hun (een deel van) de opvoeding van zijn oudste zoon toevertrouwde. Opmerkelijk omdat de sultan moslim was en het echtpaar De Kok rooms-katholiek. Hoe Rie en Jan de jongens opvoedden, weten we niet, maar blijkbaar ontstond er een warme vriendschap tussen het Nederlandse echtpaar en de familie van de sultan. Dat leidde onder andere tot het privébezoek in 1937.

Behalve in Bintaran, een wijk van Djokja dicht bij het paleis van de sultan, woonden Rie en Jan ook in Weltevreden, een buitenwijk van Batavia waar veel Nederlanders woonden. In 1919, na een halfjaar verlof in Den Haag, werd Jan voorzitter van de Bond van Ambtenaren bij het Credietwezen en Inspecteur bij de dienst der Centrale kas voor het Volkscredietwezen in Bandoeng. Op 30 oktober 1924 kreeg hij 'eervol ontslag uit 's landsdienst als ambtenaar buiten werkelijken dienst.' Als reden werd 'wegens lichamelijk ongeschiktheid' genoemd.

In maart 1925 verhuisden Rie en Jan van Djokja naar Den Haag, in september 1926 naar Epe, waarschijnlijk naar een zomerhuisje. Het adres is respectievelijk Gemeentekamp B 265, Dellerweg A 401¹¹⁾, Kamperweg 8 en Kamperweg 36. Na aankoop van grond kon in 1929 de bouw van hun nieuwe huis beginnen. Toen het huis in 1930 klaar was, werd de tuin -helemaal tot aan de Dellenweg- aangelegd met een siertuin, een theehuisje, een vijver met een bruggetje, en een gazon waarop croquet gespeeld kon worden. De nieuwe woning kreeg de naam Bintaran, genoemd naar de wijk, waar zij gewoond hebben in Djokja. Ongetwijfeld zal het prins Poeroebojo bij zijn bezoek in januari 1937 ontroerd hebben te zien dat zij met deze naam hun liefde voor Djokja en de familie van de sultan hebben willen aangeven.

Omdat het echtpaar De Kok veel van kinderen hield, kwamen er regelmatig familieleden logeren. Neefjes en nichtjes koesterden herinneringen aan die feestelijke logeerpartijen bij oom en tante in het bos. De meisjes sliepen in huis, de jongens in tenten in de tuin. Vanzelfsprekend werd er gewandeld en gefietst in het bos en op de hei.

*Neef Paul Vries bewaarde enkele fotootjes uit de jaren dertig van de vorige eeuw.
Ze geven een beeld van het huis, de tuin, en de bewoners.*

LICHT IN DUUSTER

In september 1950 vertrokken Rie en Jan naar Den Haag nadat Bintaran was verkocht aan de familie Van Kregten-Rompelman. Misschien waren zij het die de naam van het huis veranderden in Dellerheem. Na het overlijden van Van Kregten in 1959 werd het huis eigendom van de familie Brijnen, gerepatriëerd uit Kisaran op Sumatra.

In 1952 keerde het echtpaar De Kok-Vries terug in Epe, waar zij op 15 november gingen wonen in een aanleunwoning bij het kort daarvoor geopende rusthuis Licht in Duuster aan de Burgemeester Van Walsemlaan. Zij hoorden bij de eerste bewoners van het rusthuis, dat beheerd werd door de Ds. J.A. Prins-Stichting. Op de gevel van hun nieuwe woninkje brachten zij een bord aan met de naam Klein Bintaran.

Op 17 april 1963 overleed Jan de Kok, na voorzien te zijn van de Heilige Sacramenten der zieken, in het St. Liduina Ziekenhuis in Apeldoorn. De begrafenis op de rooms-katholieke begraafplaats aan de Tongerenseweg werd bijgewoond door

enkele bestuursleden van de Ds. J.A. Prins-Stichting, onder wie dominee Ter Braak, die enige jaren als predikant op Java werkzaam was geweest. In de notulen van 28 mei 1963 van voornoemde stichting lezen we dat 'inmiddels mevrouw de Kok haar kamer in het tehuis in gebruik heeft genomen en ondanks haar blindheid hiermede zeer is ingenomen.' Rie verhuisde dus naar een kamer in het rusthuis Licht in Duuster. Zij overleed op 26 maart 1972 en werd bij haar man begraven.

Kort na het overlijden van Wim Brijnen werd het verwaarloosde huis gekocht door de familie Van Driem. Na een grondige renovatie en een aanbouw in stijl betrokken Albertine en Hans van Driem met hun kinderen het huis in november 1994. Dat Hans' grootouders en ouders op Midden-Java gewoond hebben, zal meegeespeeld hebben bij de beslissing om de naam Bintaran in ere te herstellen en in het originele lettertype op de gevel terug te laten keren.

FOTO'S

Bij koninklijk huwelijk: Collectie Haags Gemeentearchief, fotograaf Gompers

Hamengkoeboewono VIII: Collectie Tropenmuseum

Sultan + zonen: Publiek domein

Bintaran jaren dertig: Joep Vries

Bintaran 2016: Jan Paasman

BRONNEN

Dr. John Monfries, gastdocent aan de Australian National University

De heer Joep Vries

Streekarchief Epe, Hattem en Heerde

Delpher.nl: diverse kranten

Google Books:

- Hans Antlov & Stein Tonnesson, *Imperial Policy and Southeast Asian Nationalism*

- John Monfries, *A Prince in a Republic: The Life of Sultan Hamengku Buwono IX of Yogyakarta*

- Tri Yuniyanto, *The Process of Democratization in Yogyakarta, Indonesia, 1951-1956: A Historical Perspective*

Wikipedia

NOTEN

1. *Het Nieuws- en Advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken.*
2. Volgens de kranten van die tijd was Pangeran (H)Ario Poeroebojo de naam van de oudste zoon van de sultan van Djokja, maar volgens alle geraadpleegde websites was dat de naam van de sultan zelf. Na weken speuren kwam ik in contact met Dr. John Monfries, gastdocent aan de Australian National University en auteur van het boek *A Prince in a Republic: The Life of Sultan Hamengku Buwono IX of Yogyakarta*. Hij wist mij te melden dat de sultan en zijn oudste zoon beiden de naam Pangeran (H)Ario Poeroebojo droegen.
3. In deze formulering klinkt m.i. iets door van verschil in opvatting over die vermeende 'innige verknochtheid'.
4. Gegevens van *Lonely Planet*.
5. In Haarlem woonde hij ten huize van Ir. Van Mourik Broekman, de directeur van de HBS. (*Haarlem's Dagblad*, 26-02-1926)
6. Volgens schrijver/journalist Tomas Ross.
7. De *Haagsche Courant* van 7 november 1939 schrijft dat bekend was dat de sultan leed aan suikerziekte, maar dat hij vanwege zijn 'zeer hoge opvatting van zijn vorstelijke waardigheid' zijn verplichtingen bleef vervullen.
8. Zie https://en.wikipedia.org/wiki/Hamengkubuwono_IX
9. *Leeuwarder Courant*, 04-04-1988.
10. *Nieuwsblad van het Noorden*, 24-11-1988.
11. Tweemaal worden zij tijdelijk uitgeschreven: van oktober 1928 tot september 1929 vanwege de bouw van hun huis Bintaran. En van september 1950 tot februari 1952 in afwachting van een woning van de Ds. J.A. Prins-Stichting.

EEN WERELD VAN VERSCHIL: OP REIS DOOR DE IJSSELVALLEI

GERT VAN DEN ESSCHERT

Net als de lezing over het Vossenbroek op 1 september jl. trok ook deze lezing een volle zaal. Eigenaar Steven Post van Café Restaurant Dorpszicht moest er zelfs extra stoelen bijzetten om alle belangstellenden een plaatsje te geven.

In de jaren rond 1730 trokken de tekenaars Cornelis Pronk, Andries Schoemaker en Abraham de Haen er elke zomer op uit om schetsen en tekeningen 'na 't leven' te maken. Het was de tijd waarin een bloeiende belangstelling leefde voor geschiedenis, en zo ook voor boeken en prenten van 'Nederlandsche Outheden'.

Ieder jaar bezocht het tekengezelschap andere plaatsen om tekeningen te vergaren, in gewesten die voor toenmalige begrippen ver weg lagen van hun woonplaats Amsterdam. Als trouwe metgezel reisde altijd de in Epe geboren Geesje Arens mee, de 'dienstmaagd' van de bejaarde Andries Schoemaker. De novemberlezing 'Een wereld van verschil' in Oene is aan haar opgedragen.

Eind juni 1732 vertrok het viertal met hun rijtuig voor een tekenreis naar Gelderland, Overijssel, Friesland en Drenthe. Het schetsboekje dat Abraham de Haen bij deze reis voltekende, is bewaard gebleven en bevindt zich in het Rijksprentenkabinet. Bij elke schets noteerde De Haen waar en op welke dag die werd gemaakt. Zo

weten we dat de tekenaars op 28 en 29 juni een bezoek brachten aan de IJsselvallei, waar schetsen werden gemaakt in Nijbroek, Olst, Welsum, Oene, Veessen en Vorchten.

Op alle locaties die tijdens die reis in 1732 zijn getekend, heeft Peter Paul Hattinga Verschure opnieuw een tekening gemaakt. Van het huis 'Fransenberg in Nijbroek' is weinig terug te vinden, en het is ook op geen enkele contemporaine kaart aangegeven. De juiste tekenplek van Abraham de Haen bleek pas bij later onderzoek. De 'kerk te Oene' is daarentegen nog nagenoeg

onveranderd, zodat de juiste tekenplek direct was vast te stellen. Dat was bij het 'Klooster te Oene' weer minder eenvoudig, omdat daar geen enkel fysiek spoor meer van is terug te vinden. Daar moest geheel op oudere kadastrale kaarten worden teruggesproken. Ook van de Havezate Averbergen in Olst is niets meer over behalve de naam van het huidige zorgcentrum en een paar oude foto's. Op de plaats bij Vorchten waar eens de Havezate Zwanenburg stond, rest nu nog altijd de gracht. Aan de hand van de twee bestaande tekeningen van Cornelis Pronk én diverse kaartgegevens kon daar nauwkeurig de juiste plek vastgesteld worden.

Het resultaat van het project van Peter Paul Hattinga Verschure, tevens beeldend kunstenaar, is uitgegeven als historisch-topografische atlas met de titel *Een wereld van verschil*. Het boek werd die avond goed verkocht. We kunnen terugkijken op een zeer geslaagde avond.

MARINUS ENDENDIJK, ERELID AMPT EPE, OVERLEDEN

Eind december 2016 kregen wij het droevige bericht dat totaal onverwacht is overleden ons erelid Marinus Louis Endendijk. Marinus heeft veel voor Ampt Epe betekend. Zo was hij bestuurslid van 26 mei 1983 tot 8 april 2009, en penningmeester van 1 januari 2000 tot 8 april 2009. Op 8 april 2009 is hij voor zijn vele verdiensten benoemd tot erelid van onze vereniging. Daarom heeft Ampt Epe hem destijds voorgedragen voor een koninklijke onderscheiding, die hij op 29 april 2009 mocht ontvangen uit handen van de burgemeester.

Een collega-bestuurslid uit die tijd, de heer W. van Putten, verwoordde het als volgt: 'Hij deed zijn (bestuurs)werk zeer weloverwogen en bedachtzaam en was gewoon een heel fijne vent om mee samen te werken. In de vergaderingen had hij altijd een zeer positieve inbreng en stond altijd klaar om extra werk op zijn schouders te nemen.'

Wij wensen de familie veel sterkte toe in deze moeilijke tijd.